

ІНСТИТУТ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СССР

Institute for the Study of the History and Culture of the USSR

Institut zur Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR

Institut d'études de l'histoire et de la culture de l'URSS

Г. Сова**До історії більшевицької дійсності**

(25 років життя українського громадянина в ССРСР)

МЮНХЕН

1955

Інститут для вивчення історії і культури СССР
Institute for the Study of the History and Culture of the USSR
Institut zur Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR
Institut d'étude de l'histoire et de la culture de l'URSS

Досліди і матеріали
Серія II (цикlostилеві видання)

No. 24

Г. С о в а

ДО ІСТОРІЇ БОЛЬШЕВИЦЬКОЇ ДІЙСНОСТИ

(25 років життя українського громадянина в СССР)

Мюнхен

1955

(Передрук дозволений з умовою подання джерела)

Редактує Видавнича Колегія Наукової Ради Інституту

Herausgeber : Institut zur Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR,
München 37, Schliessfach 5, Augustenstrasse 46/I, Germany.

Verantwortlicher Redakteur : Prof.P.Kurinny, München 37, Schliessfach 5,
Augustenstrasse 46/I, Germany.

П е р е д м о в а

Наша емігрантська мемуарна література має своєрідний характер. Кожна людина, якій пощастило виприснути з підсоветської дійсності, має багато дечого розповісти людям, які не були в ССР, або були там лише тимчасовими глядачами. Ця література отже розкриває "залізну заслону" і показує небувалу трагедію мільйонів людей.

Тому, що демократичний світ ще не усвідомив усього лиха, яке несе людству большевизм, мусимо вітати появу кожної грунтовної праці, яка розкриває фальш кремлівської пропаганди.

Книжка п.Г.Сови становить у цьому розумінні особливий інтерес. Вона переконливо викриває забріханість і ошуканство соціальної системи. Крім того ця книжка може стати цінним документом для майбутнього історика у вивчені сталінського "ортодоксального" большевизму. Вона заслуговує уваги ще й тому, що її написав не політик, не досвідчений журналіст, а звичайна советська людина, яка безпосередньо сприймала часи революції, "мирне будівництво соціалізму" і від широго серця, без тенденційності й гіперболізації, розповіла про це. Своїм проникливим оком п. Сова заглянув у всі важливіші ділянки державного, політичного й суспільно-економічного життя. Об'єктом його уваги були: фінансово-податкова політика, профспілки, законодавство, слідчі та судові органи НКВД.

Проте, найцікавішим розділом слід вважати розповідь про за-конспіровану примусову працю в концтаборах далекої Колими, де авторові довелося перебувати як політичному в"язневі.

Окрему увагу автор приділяє церкві, слушно підkreślуючи, що під час голоду 1921 року большевики конфіскували церковні цінності не для "ліквідації голоду", як вони твердили, а для зміцнення своєї влади.

Читач, зацікавлений небувалим в історії злочином, заподіяним тоталітарною державою (маємо на увазі штучний голод в Україні 1933 року), може знайти в цій книжці потрібні статистичні дані, згідно з якими в одному з районів України загинула голодною смертю кожна п'ята людина. Автор підkreслює злочинність большевицького режиму, що хотів приховати свій злочин від світу, який напевне подав би руку допомоги голодуючим.

Особливим трагізмом пройнятий лист наївно-засліпленої комсомолки до "батька Сталіна", в якому вона пише : "Я Вас, Іосифе Віссаріоновичу, любила і люблю і я не вірю, що Ви допустите, аби я в розквіті своєї юності могла так трагічно загинути від голодової смерті".

Подаючи факти фіскальної політики на селі, яка призвела до повного зубожіння селянства в Україні, автор не обминув грабіжницької "викачки" золотої царської валюти у населення з допомогою НКВД, а також вдало розкрив шахрайську роль "Торгсіна" (торговля з іноземцями).

Як відомо, в демократичному світі професійні спілки дбають про інтереси робітників. В СССР, за твердженнями автора, ці організації мають завдання наглядача з великим канчуком, що допомагає державі-працедавцеві в жорстокій експлуатації.

Подібну роль, свідчить автор, виконує і советське законодавство, бо воно спільно з органами НКВД постачає державі мільйони дармової робочої сили. окремим і найжорстокішим розділом карного кодексу СССР є 58 (в УССР - 54) стаття, злочинність якої автор ілюструє арештом, слідством, спецсудом і концтабором, жертвою яких він сам був.

Колима - це найстрашніше слово в Советському Союзі. Колима - це каторга, з якої мало хто вертається додому. Тільки неймовірна витривалість організму, висока внутрішня стійкість врятували автора від загибелі, а тому його розповідь про цю золоту базу СССР на Далекому Сході являє собою не абиякий інтерес. Проте тортури політичного в "язня не кінчаються відбуttям строку покарання в концтаборах. "На волі" політв "язень" наражається на іншу небезпеку. Йому не дають роботи, бо він "неблагонадійний". За ним пильно стежить "всевидяче око" НКВД.

Зовсім окремою темою цієї книжки є розділ "Німецька окупація". Існують різні шляхи боротьби з жорстоким окупантом. Найпопулярнішим є збройно-партизанський. Він тероризує ворога, фізично нищить його і цим підриває його моральну стійкість. Значно складнішою, багатограннішою є оборонно-психологічна боротьба. Саме їй і присвячує автор останній розділ своєї книжки.

Відомо, що весь український народ усією своєю душою ненавидів нового "візволителя", а коли і "співпрацював" із ним, то це була не колаборація в повному розумінні цього слова, а вимушена

співпраця для захисту від тотального знищення.

Передмова не ставить собі завдання перелічувати всі моменти, охоплені в книжці, але ми певні, що кожний читач знайде в ній цікавий для себе матеріал і створить собі повну картину про ту диявольську систему, якій на ім"я - большевизм.

Проф. Д. Михайлівський.

В і д А в т о р а

ССР сьогодні виріс в таку велику силу, що його старанно вивчають і військові штаби, і спеціальні установи найбільших держав світу. Крім цього існують окремі інститути, що теж займаються аналізою найголовніших процесів в ССР. Та, на жаль, ці організації в своїх працях користуються матеріалами здебільшого тільки з офіційної советської преси, яка старанно ховає, а навіть і фальшує показники про справжній стан в ССР. За таких умов велику допоміжну роль при вивченні советської дійсності можуть відіграти спогади й мемуари живих свідків з ССР. Їхні матеріали дають той конкретний фон, на якому сторонній спостерігач тільки й зможе правильно підійти до офіційних документів. З перспективи прожитого мною в ССР чвертьсторіччя я хочу оглянути цілість того большевизму, який сьогодні творить нову державну систему.

Висвітлити душевні конфлікти людини в умовах ССР - це завдання письменника. В цій праці на свій обов'язок покладаю дуже скромне завдання: систематизувати й подати факти з різних ділянок советського життя. Ті факти самі говоритимуть за себе.

Я не є професіонал пера і мені не легко братися писати цю працю. Але я знаю, що багато з того, що я хочу сказати, ще ніким не сказане, і коли я про нього не розповім, то воно так і зійде безслідно в небуття, а тим часом воно є важливим складником у сумі фактів, що допомагають зрозуміти події всесвітньо-історичного значення. Моя свідомість потреби написати цю працю диктувалася обізнанням з советською державною системою, політикою та економікою ССР, методами плянування його господарства (довгий період часу я працював в системі Держпляну на посаді економіста-плановика в Районному Виконавчому Комітеті). Далі, перебуваючи політв'язнем в концтаборах далекої Колими в чорні роки "ежовщини", я пізнав і вивчив систему цих тaborів, поліційний терор та жорстокий визиск в"язнів. Як обвинувачений та підсудний на допитах у слідчих органах і закритих спецсудах-трійках НКВД, я ознайомився з советським "правосуддям". Доля судила мені промандрувати від Чукотського півострова до Америки (більше 20 тисяч кілометрів). Ці мандри, сповнені потрясаючими подіями, збагатили мої спостереження. Я проїхав далекі простори не лише

потягом. Я часто зупинявся на життєвих "перестанках" тижнями, місяцями, роками. Все те давало нові враження і досвід.

Під час окупації мосії Батьківщини німцями я був "колаборантом" (перебував на становищі шефа району). Я хочу подати правдиві факти й з тих часів, бо вони ще показують важливі події і поведінку підсоветської людини в тих обставинах. На жаль, саме про часи німецької окупації наша література найбідніша спогадами й мемуарами. Цей мій тернистий шлях та багатий життєвий "багаж" примусили мене взятись за перо на шостому десяткові літ. Думаю, що мої особисті переживання подібні до переживань інших громадян СССР – чи там, чи тут, і тому можуть бути матеріалом до пізнання обличчя та історії української підсоветської людини.

Г. Сова.

П Е Р Ш А Ч А С Т И Н А

П И Д Б О Л Ь Ш Е В И З М О М

З МОЛОДИХ РОКІВ

Народився я 1894 року II.березня в Україні, в містечку Но-
вий-Санджар, Полтавської губернії. Походив з бідної родини.По-
чаткову освіту здобув у двоклясовій міністерській школі, а вже
в советські часи перебував студентом-заочником Московського
Плянового Інституту, на третьому курсі. В лютому 1915 року я
був мобілізований в царську армію і в вересні цього ж року вже
перебував ~~рідovим~~ солдатом на передових позиціях фронту. Під
сірою шинелю, після двох років перебування в окопах, почали
прокидатися нові почуття, що іх раніше я не помічав. Цар, з
його деспотією, в моїх очах захистався, та й сама мета війни ви-
далась чужою. Тому лютневу революцію 1917 року зустрів я з по-
чуттям радости. Але війна продовжувалась і армія гостро відчу-
вала нестачу старшинських кадрів. Як солдат, що мав достатню
освіту, я був посланий на вишкіл у другу оранієнбаумську школу
прапорщиків (30 кілометрів від Петрограду). Конtingent стар-
шинських шкіл – виключно молодь і її більшість в той час була
настроєна соціалістично, захоплювалась романтикою революції.
До цієї категорії належав і я. З поширенням політичної свідо-
мості почала формуватись і національна свідомість українця.

Хвили революції котились далі. Більшевики перемогли. Пере-
ворот в Ленінграді 7. листопада 1917 року застав мене в згада-
ній школі прапорщиків, і я був безпосереднім свідком цієї важ-
ливої історичної події, бо, як юнкер, був покликаний обороняти
від більшевиків Зимовий Палац і Тимчасовий уряд на чолі з Ке-
ренським. Ці надзвичайної ваги події висвітлені мемуаристами,
істориками, а то й політиками того часу, в залежності від
їхньої партійної приналежності чи то свого урядового становища.
В Америці мені потрапила до рук брошюра Л.Троцького "Уроки
Октября", яку він написав в 1924 р. в Кисловодську, але вона
вже вилучена з користування, бо Троцький з усім близким публі-
циста ніби зменшив ролю Леніна в жовтневих подіях і найважли-
віше приписав собі. Крім того, в цих матеріялах він висвітлив
погляди та поведінку своїх противників в період березень-жов-
тень 1917 р. Ленін,- пише він, – прибув з Швейцарії до Петро-
граду 4. квітня 1917 р., а сам Троцький – 5 травня 1917 р. До
приїзду цих двох лідерів газета "Правда" ч.9 від 15.березня

1917 р. в статті "Без тайної дипломатии" писала : "Не дезорганізація революційної армії і не беззмістовне - далої войну. Наш клич - наступ на Тимчасовий уряд з метою змусити його відкрито перед всією світовою демократією обов'язково звернутись до всіх воюючих держав, щоб вони негайно почали переговори про закінчення світової війни. До того часу кожен залишається на своїй бойовій варті ... Якщо німецька та австрійська демократії не почувають нашого заклику, ми будемо захищати нашу батьківщину" ... Головним завданням, на думку тодішніх петроградських більшевиків, було "завершити демократичну революцію й готовуватись до соціалістичної через школу демократичного парляменту на протязі довшого часу його існування". Цей вислів показує, що зміст та час соціалістичної революції поважна частина більшевицької партії розглядала відмінно від того, що пізніше фактично сталося. Але проти цих тез виступили Ленін і Троцький.

Події йшли тим часом так: 6. травня 1917 р. створено коаліційний Тимчасовий уряд за участю меншовиків і есерів, і цей уряд, на домагання союзників, вирішив продовжувати війну далі. Непопулярність війни набувала масового характеру. Наступ Керенського проти німців провалився. Ці найголовніші помилки та невдачі Тимчасового уряду використали Ленін і Троцький і організували, з метою захоплення влади, 6. липня велику демонстрацію в найголовніших містах.

Демонстрації перетворюються в повстання, але уряд здавлює його і тимчасово підносить свій авторитет. 14-22 вересня відбувається Демократична Нарада, в якій беруть участь і більшевики в кількості 100 осіб. На Нараді обирають керівні органи, куди також входять більшевики та проголошують "Передпарлямент".

Ленін гостро виступав проти нього. Він писав : "Великою помилкою, великим парляментським кретинізмом було б з нашого боку віднести до Демократичної Наради, як до передпарляменту і суверенного парляменту революції; все одно воно нічого не рішає, вирішення лежить поза ним, в робітничих кварталах Петрограду і Москви" (том XIУ, ч. 2 стор. 138). І Ленін виявився найтвершим. Вже 10. жовтня фракція більшевиків виходить з "Передпарляменту", а 16. жовтня було створено Воєнно-революційний комітет - легальний більшевицький орган повстання. Тимчасовий уряд в свою чергу починає діяти, але без найменшого успіху. Першим кроком протиза-

ходів був наказ про реорганізацію Петроградського гарнізону. Оголошується воєнний наказ про вихід з Петрограду тих армійських частин, які вже були опановані більшевиками. Наказ не виконується. В цей вирішальний момент уряд програє, більшевики виграють.

Л.Троцький з приводу цього пише : "Збройне повстання прошло в Петрограді у два терміни : в першій половині жовтня, коли петроградські полки, виконуючи наказ Совета, що цілком відбивав іхній особистий настрій, безкарно відмовились виконати наказ головного командування, і 25 жовтня (старий стиль), коли треба було лише невеликого, але доповнюючого повстання, яке й розрубало пуповину лютневої державності ... Лютнева революція надщербила старий апарат ; Тимчасовий уряд дістав його в спадщину, але нездібний був його ні обновити, ані закріпити. І в наслідок цього державний апарат між лютим і жовтнем діяв тільки як залишок бюрократичної інерції ..." .

Про збройну силу, яка була по боці Тимчасового уряду в жовтні 1917 року, Троцький писав: "Вирішусе Петроград, де у ворогів пролетарської партії накопичені поважні сили і п'ять тисяч юнкерів, добре озброєних, організованих, через своє клясове становище, битись, та добре вишколених у воєнній справі, таких що вміють битися ; також штаб, далі ударники, далі козаки, далі поважна частина гарнізону, крім того значна артилерія, яка розкидана віялом навколо Петрограду" ("Уроки жовтня", стор.31).

Далі Троцький продовжує :"... Ми не лише ставили Тимчасовий уряд в політично невигідне становище, але просто присипляли його і без того ліниву та нерухому думку. Ці люди вірили поважно, що нас цікавить советський парляментаризм, новий з"їзд, де буде прийнята нова резолюція про владу, на зразок резолюцій Петроградського й Московського Советів, після чого уряд, погодившись на "Передпарлямент" і Установчі збори, відкличеться та поставить нас у смішне становище. Що саме в цьому напрямку працювала думка наймудріших міщанських мудреців, свідчить нам сам Керенський. У своїх спогадах він розповідає, як опівночі під 25 жовтня у його кабінеті проходили бурхливі сварки з Даном та іншими в справі зростаючого повною ходою повстання. "Перш за все Дан заявив мені, - пише Керенський, - що вони набагато краще за мене поінформовані, і що я перебільшу події під вражен-

ням повідомлень мого "реакційного штабу". Потім він казав, що неприємна для поваги уряду резолюція більшості Совета Республіки надзвичайно корисна і реальна для зміни настрою мас, що "ефект" її вже "помітний" і що в теперішній час авторитет большевицької пропаганди буде блискавично падати. З другого боку, за його словами, самі большевики в переговорах з лідерами союзської більшості дали згоду підкоритись волі тієї більшості і згідні завтра прийняти всі заходи, щоб погасити повстання, яке спалахнуло поза їхнім бажанням та без їхньої санкції. Наприкінці Дан сказав, що большевики "завтра разпустять свій воєнний штаб і що всі заходи, які я вжив, щоб придавити повстання, лише "дражнять маси", та що взагалі я своїм втручанням лише заважаю більшості Совета з успіхом вести переговори з большевиками про ліквідацію повстання" ... Для повноти картини треба додати, що саме тоді, коли Дан робив цю знаменну інформацію мені, озброєні відділи червоної гвардії займали одне за одним урядові приміщення. І зразу по від'їзді з Зимового Палацу Дана та його товаришів, на Мільйонній вулиці, на шляху до свого будинку з засідання Тимчасового уряду, був заарештований міністер віровизнань Карташов. Його відвезли тоді ж до Смольного, куди Дан повертається продовжувати мирні переговори з большевиками. Треба визнати, що большевики діяли тоді з найбільшою енергією і не з меншим мистецтвом. В той час, коли повстання вже пішло повною ходою і "червоні війська" оперували по всьому місті, деякі большевицькі лідери, що їх було спеціально до того призначено, з успіхом намагались настроювати представників "революційної демократії" дивитись, але не бачити, слухати, але недочувати. Всю ніч провели ці аматори в безконечних сварках над різними формулками, які повинні були стати фундаментом загального замирення та ліквідації повстання. Цим методом "переговорів" большевики виграли в свою користь значну кількість часу. А бойові сили есерів та меншевиків не були завчасно мобілізовані, що, між іншим, і треба було довести" (А.Керенський : "Издалека", стор.І97 - І98).

На це Троцький, в унісон Керенському, іронічно відповідає: "От саме - що й треба було довести !" Угодовці опинились, як ми бачили з цього опису, цілковито впійманими на вудочку союзської легальності. Здогади Керенського, що спеціально призначенні большевики вводили в оману меншовиків та есерів відносно ліквідації

повстання, з фактичного боку невірні. В тих переговорах брали активну участь тільки ті більшевики, які дійсно бажали ліквідації повстання й вірили в формулу соціалістичного уряду (справа йде про опозицію того часу), народженого згодою партій. Але об'єктивно ці парламентарії без сумніву робили повстанню відповідну послугу, допомагаючи своїми власними ілюзіями ілюзії ворога".

Книжка Троцького починається такою цитатою : "Якщо нам повезло в жовтневій революції, то жовтневій революції не повезло в нашій пресі ... Ми самі для себе не усвідомили того, що довершили і як довершили !" ...

Навіть необізнаному з подіями читачеві цілком стане зрозумілим, чому більшевики перемогли.

Більшевицькі кадри своїм революційним фанатизмом та динамікою робили більшевизм набагато сильнішим за його противників. До цього треба додати, що у військових частинах колишньої царської армії на виришальних командних постах сиділи реакціонери, які чекали слішного часу; щоб перевести путч на користь реставрації давнього режиму. Наказ ч. I про скасування офіцерських привілеїв зовсім підірвав дисципліну в армії. Полкові комітети за період лютий-жовтень 1917 р. були опановані більшевиками, а їхнє гасло "геть війну" цілковито розклало солдатські маси. Скасування смертної кари теж було на руку більшевикам.

Треба підкреслити, що гвардія Семенівського, Павлівського, Миколаївського та інших полків Петрограду була по боці більшевиків. Навіть серед юнкерства починається розклад. Перша Ораніенбаумська школа старшин відмовилася виїхати з Нового Петергофу в Зимовий Палац для оборони Тимчасового уряду. Моя школа (2-га Ораніенбаумська) з 20. жовтня 1917 р. перебувала до останнього часу при Зимовому Палаці. При Зимовому Палаці перебувало до двох тисяч піхотних юнкерів та Михайлівська артилерійська школа з 6 гарматами, але остання за день до виступу більшевиків залишила через провокацію охорону палацу. Крім зазначених частин в останній день прибув жіночий батальйон ударниць, що єдиний вступив у короткотривалий бій з більшевицькими загонами, які почали наступ на палац. З першого дня нашого прибуття до палацу цілком вільний був доступ до нас лідерів більшевицького воєнно-революційного комітету. Виступаючи з запальними про-

мовами перед нами, вони вимагали одного - скласти зброю. Телефонний та телеграфний зв'язок із палацом був перерваний. Ми зрозуміли, що наш спротив не має найменшого шансу на успіх.

Так безславно закінчив своє існування Тимчасовий уряд.

Юнкери нашої школи - це були люди, що в переважній більшості довгий час перебували на фронті, на бойових позиціях. Це дало підставу шкільному комітетові після жовтневого перевороту просити большевицького команданта Петрограду Антонова-Овсієнко про місячну відпустку для кожного з нас. Під враженням перемоги Антонов-Овсієнко погодився при умові, що кожен з нас обов'язково повинен повернутися в Петроградську військову округу. Так ми по-дружньому розпращалися з командантом Петрограду і, очевидно, ніхто не мав бажання вертатись назад.

Серед цих юнкерів налічувалось більше 40 осіб свідомих українців. З подіями в Києві ми цілком були ознайомлені і за здалегідь вибрали делегацію, серед якої було декілька киян. Цим особам передали адреси постійних своїх мешкань і доручили з'ясувати справу нашого навчання в українській старшинській школі. Наслідки були позитивні. 10. грудня 1917 року я був прийнятий до школи старшин УНР, що знаходилася у Києві на Лук'янівці. Але події розгорнулись не в нашу користь. З Росії насувались загони полковника Муравйова, переповнені з большевизованими матросами. Так само наступали на Україну інші большевицькі полчища, які вже зайняли були Полтаву та Харків. Ці обставини дали претекст київським бельшевикам захопити на початку січня 1918 р. арсенал. Але невдовзі українські військові частини його відбили і захопили велику кількість полонених бельшевиків та посадили їх у польському театрі. Охорону над ними доручили нашій школі. Виділена була група 20 чоловік, в яку попав і я.

Чотири доби пробували ми в тій охороні без зміни. На п'яту добу нас змінила інша частина, а за декілька годин наша школа, разом з іншими українськими частинами, залишила вночі Київ і подалася на Житомир.

Мое перебування довгий час на варті без зміни мало свої наслідки : я захворів на тиф. При відступі з Києва в приміському селі Святошин зустрів я близьких родичів і залишився в них до видужання.

Ото за таких обставин і перипетій довелося мені пережити дві

історичні події: захоплення більшевиками Петрограду в 1917 р. і Києва - в лютому 1918 р. В цих подіях більшевики виявили себе добрими військовими організаторами мас та фанатиками ідеї. Може тому, що й історичний вітер дув у їхні вітрила?

Повернувшись до батьків в 1918 році, я одружився і відійшов цілком від політичної боротьби, але мое перебування в офіцерських школах Петрограду й Києва безкарно не пройшло. В липні 1920 р. Кременчуцька залізнична Чека прибула в наше містечко і захопила 40 чоловік закладників, куди потрапив і я. Але й цим разом доля не судила мені загинути. Ця акція була переведена наспіх, і заарештовані особи своїм соціальним походженням не належали до категорії "буржуїв". Тому їх не відважилась зліквідувати навіть Чека. До того ж партизанський рух на Полтавщині почав потроху стихати, і нас всіх було звільнено.

МИРНІ РОКИ БОЛЬШЕВИЦЬКОЇ "ПЕРЕДІШКИ"

Ще не встигли притихнути події громадянської війни, як підійшов чорний 1921 рік, рік жахливого голоду. Південна частина України (Дніпропетровська, Одеська і частково Полтавська губернії) була охоплена цим нещастям. Та голод панував і в інших національних республіках, що потерпіли від посухи.

Що ж робив і як боровся з цим народнім лихом советський уряд? Серед інших заходів він удався й до такого: було видано декрет про здачу державі всіх церковних цінностей, як у монастирях, так і по парафіяльних церквах. Золоті, срібні та інші вартісні речі було конфісковано в фонд держави з зазначенням, що вони будуть використані на допомогу голодуючому населенню. Проте в дійсності голод було тільки використано для послаблення сили і впливу Церкви. Відіbrane церковні цінності ледви чи були використані на допомогу голодним. Вони просто посилили золоті фонди держави, яка витрачала їх на свої потреби, в тому числі, очевидно, і на комуністичну пропаганду.

В 1921 році уряд, щоправда, не крився з голодом, як то було в 1933 році. Тому, між іншим, український письменник Микола Куліш мав змогу написати й поставити в театрі п'есу "97", в

якій згадувалось про людоїдство. Назагал допомогова акція в Україні була зорганізована слабо. Значно краще допомагала Москва голодуючому Поволжю : советська преса писала про нього, творились громадські комітети допомоги за участю навіть представників "контр-революційних" партій (наприклад, кадетів). В Україні лише американська організація "АРА" провадила широку допомогу. Та розміри голоду були такі великі, що ця організація сама не могла справитись і мільйони людей гинули від голодаєвої смерти.

В чому була головна причина голоду ? В попередніх роках воєнного комунізму в Україні зернові лишки у селянства були цілковито відібрані за системою "продрозверстки", негативну роль відіграва теж земельна реформа. Крім того в згаданих місцевостях був великий недорід через посуху.

З перших днів захоплення влади більшевизм розпочав активну боротьбу з релігією. Практично це означало моральний та фізичний терор спочатку супроти достойників церкви, а пізніше і супроти кожного віруючого, що активно підтримував церкву. Товариство "Безвірник" влаштовувало антирелігійні диспути, куди притягали священнослужителів. Реферат від товариства "Безвірник" зачитував спеціальний лектор, не раз слабо підготовлений, що примітивно оперував тезами з дарвінізму. Церква посилала на ці диспути своїх найбільш освічених діячів, які добре були підготовані та глибоко знали справу. Проте в очах віруючих диспути не мали особливого значення. Не раз учасники диспутів, що надто ревно обороняли церкву і релігію, дорого платили за свої виступи. Так, напр., в 1924 р. в містечку Новий-Санджар на Полтавщині відбулося два диспути між проф. Крижанівським та протоіреєм О. Скрипкою, після чого священик був адміністративно висланий в Тобольську область (Сибір), де й помер. Його провіна полягалася в тому, що на останньому диспуті він заявив : "Якщо більшевики, як послідовники дарвінізму, будують свою теорію на тому, що людина походить від мавпи, то це могло бути з ними, а не з нами - віруючими, бо ми твердо знаємо і віrimo, що людина створена Богом по Його образу і подобію" ...

Гасло "Релігія - опіюм для народу" стає програмовим гаслом більшевизму. В 1927-33 рр. церкви не лише закривають, а часто розбирають чи просто руйнують. Досить навести такий приклад. В містечку Новий-Санджар до революції було шість церков, а на кі-

нечъ 1931 року всі вони були зруйновані. Ці варварські методи були застосовані з наказу керівних советських органів, а не з бажання населення, на яке часто большевицька преса покликалась. Це підтверджує один факт, свідком якого я був особисто. Голова Ново-Санджарського Райвиконкому Корабельників заявив на президії Райвиконкому : "Микола Несторович Демченко (на той час секретар обкуму КП(б)У на Харківщині) дав нам, головам Райвиконкомів, таку директиву : ми будемо оцінювати вашу працю по кількості закритих та знищених церков у ваших районах. З цього ви повинні знати, що треба робити, щоб стати передовим районом".

Скоро настав такий період в Україні, коли свобода віровизнання перестала існувати навіть формально. Піонер чи комсомолець при зустрічі з священиком міг його висміяти, висвистати й образити різними хуліганськими висловами і покривдженій ніде не мав найменшого захисту. В дні Різдвяних Свят чи Великодня Комсомол організував маскарад, на якому в одязі священнослужителів молодь танцювала на вулицях, вигукувала богохульні пісні та неслі прaporи з карикатурами антирелігійного змісту. Церковних діячів, священиків, дияконів, дяків, а також активних членів управ парафіяльних рад, позбавляли громадських прав. Непохитних священиків - оборонців віри арештовували під різними претекстами, як "контрреволюціонерів" і адміністративно висилали на Північ і на Схід. Менш стійкі священики почали зрікатись церковного сану, аби одержати якусь працю в апараті держави. Учений чи то професор, всякий фахівець, а то й просто рядовий член профспілки, завжди міг потрапити за релігійність під моральний терор, а цей терор дуже діяв, застрашуючи кожну людину.

Політик і стратег Ленін добре орієнтувався в подіях, які настали в Росії після Жовтневої революції. Він бачив, що країна стомлена від революції. Та й війна 1914-17 рр. залишила велику руїну. Тому з ініціативи Леніна вводиться НЕП. СССР починає економічно відроджуватись. Запроваджується нова грошова система та випускається тверда валюта під назвою "червонець". В цей період в Україні оживає кооперативний рух в різних його формах. Свободолюбні українці, яких витискали з державного апарату, починають об'єднувати національні сили на цій занедбаній ділянці народнього господарства.

Свою громадську діяльність і я розпочинаю в ділянці промис-

лової кооперації. НЕП, як нова система господарства, мав свій вплив і на внутрішню політику. В 1925 р. в Україні в часи виборів до сільських рад була велика "мода" на "міцні" селянські господарства. Вибори 1925 р. були першими і останніми "ліберальними" виборами в Україні. В цей період і моя скромна особа "висувається" в громадсько-політичному житті району. На районному з'їзді рад мене обирають членом президії Районового Виконавчого Комітету, як позапартійного. Маючи велике бажання послужити населенню району, я віддано та сумлінно працюю в різних галузях народного господарства району. Кипуча енергія молодих років мене не залишила. Моя громадська діяльність 1925 - 1928 років залишається найкращим спогадом з моєго життя.

ПРОФСПІЛКИ ТА ЧИСТКА ДЕРЖАВНОГО АПАРАТУ

В часи НЕП-у (до 1926 р.) профспілки в СССР в деякій мірі захищали членство перед наймачем державою і особливо перед "приватниками". Профспілки складали договори з адміністрацією. В цих договорах наймач брав певні зобов'язання. Так, напр., наймач без згоди завкому не мав права звільнити з праці робітника. Директори підприємств призначались також тільки за згодою відповідної профспілки.

Але вже від початку 30-х років все це міняється. Партия намагається все більше перетворити профспілки з органів оборони інтересів членства на додаток до адміністрації, якій вони повинні допомагати в піднесенні продукційності праці, у виконанні промфінпланів. Цьому рішуче противилася опозиція в партії, зокрема й праві бухаринці. Між іншим цей конфлікт опозиції з Сталіном був причиною самогубства голови советських профспілок, члена Політбюро Томського, який застрілився в 30-х роках. Але вже наприкінці 20-х років партія нав'язує советським профспілкам ще й поліційні функції - участь в чистці персонального складу державних, громадських, кооперативних та інших установ. Офіційно чистка розпочалася в 1928 році.

Подаю короткий нарис, як я проходив це советське "чистилище" в райцентрі Новий-Санджар. Весна 1929 року. Заля районового клубу переповнена. Комісію чистки очолює доктор медицини Гуревич (завідуючий Полтавського Обласного Відділу Охорони Здоров"я). Від районового комітету партії членами комісії є Перерва і Ярика. Чистка проходить за суворо встановленими правилами. Особа, яка проходить чистку, викладає свою автобіографію. Далі комісія ставить запити і дозволяє присутнім в авдиторії теж запитувати. По закінченні цієї процедури кожен присутній може виступати в ролі прокуратора чи оборонця. Завданням чистки виявiti політичну благонадійність та працездатність службовців. Моя чистка дуже зацікавила населення, отже комісія не пошкодувала часу і чистила мене з 7 годин вечора до 12 години ночі. Вже цей факт говорив за те, що мені готується моральний розстріл з різноманітними пізнішими драматичними пригодами. Докладно і абсолютно правдиво викладаю перед комісією свою автобіографію, свою участь в політичних подіях після лютого 1917 року.

В залі тиша і напруження. Закінчує Голова Гуревич ставить запитання : 1) " Ви вихованець бідняцької родини, чому ви захищали буржуазний Тимчасовий уряд в Зимовому Палаці, коли большевики зробили повстання ?" 2) "Чому ви після повалення Тимчасового уряду знову поїхали до Києва захищати буржуазну Центральну Раду ?"

Ці два питання були гаслом для присутньої маси -"Розпнійого !" Більше десяти запитів було мені поставлено, щоб скомпромітувати мене в очах комісії і спровокувати суворий присуд. Ще більше було виступів, звичайно, не в мою користь, особливо з боку бувших червоних партизанів. Можливо, що були особи, які бажали виступити і моїми оборонцями, але поведінка комісії по чистці, як "активу", що мене обвинувачував, підказували моїм прихильникам краще утриматись і не псувати власної репутації.

Різні обвинувачення сипались на мене в такій гострій формі, що голова комісії став декого здергувати, бо залю починала опановувати розперезаність. Але є прислів"я - "крути та не перекручуй !" Його відчула й комісія, яка помітила, що така критика робить мене в очах авдиторії беззахистною жертвою. Тому через п'ять годин від початку "чистки" голова дав мені при-

кінцеве слово. Заля знову напружилась, чекаючи від мене гострої відповіді, бо я належу до опонентів, що вміють відбивати удари, та ще й явно придирливі. Однаке душевне напруження знесили мене в такій мірі, що я сказав тільки таке : "На провокативні виступи зовсім не відповідаю, своє політичне минуле розказав правдиво, а комісія повинна підійти до мене справедливо і об'ективно !"

Та комісія була до мене суворіша, ніж до інших і вичистила за I категорією, цебто, я не мав права працювати в державному апараті. Центральна Комісія цю постанову однаке скасувала. Все це потребувало великого напруження нервів і тривало довгий час.

Г О Л О Д 1933 Р О К У

Голод 1933 р. в Україні советська преса і урядово-партийні кола до цього часу уперто заперечують. Голод тоді широко охопив Крим, Північний Кавказ. Поволжя і повністю Україну. Під час голоду я працював у галузі сільського господарства економістом-плановиком при Ново-Санджарського Райвиконкомі і добре був обізнаний з причинами й обставинами, що привели до цього лихоліття.

Ці причини та обставини такі. У 1927 році затверджено перший п'ятирічний план розвитку економіки СССР. Сільському господарству було відведено в плані чільне місце. В Державній Плановій Комісії СССР (Держплан) видатні безпартійні економісти - Базаров, Кондратьєв, Громуан та інші зв'язували план з поступовим та органічним розвитком індустрії та такою ж поступовою колективізацією (кооперуванням) села. Вони попереджали уряд, що при реалізації максимального варіанту п'ятирічки неминуча катастрофа сільського господарства й зубожіння села. Цю думку поділяли і деякі члени правої опозиції в Політбюрі (Бухарін і Ріков). Група Троцького ще раніше обстоювала "зверхіндустріалізацію", зокрема коштом села. Але Троцький рішуче відкидав насильницьку колективізацію.

Картину цієї сварки в партійній верхівці подає академік Струмінін у книжці під назвою "Планування в СССР". Між іншим до 1933 р. ця книжка рекомендувалась обласним і районовим плановим ко-

місіям, як допомоговий матеріал при плянуванні, а 1933 року була вилучена з користування. За твердженням Струміліна мінімальний варіант пляну вимагав провести колективізацію протягом 5 років лише на 15 %. Тим часом в Україні на кінець п"ятирічки колективізацію було закінчено. Подібну тактику "широких темпів" Політбюро застосувало і в справі індустріалізації ССРС. Цю індустріалізацію було базовано головним чином на матеріальних можливостях українського села. Імпорт різного виробничого устаткування базувався виключно на експорті різного збіжжя та іншої сільсько-господарської продукції, чим так багата була Україна. Золотими фондами в той час советський уряд не володів, бо колимське золото тоді ще не добувалось. Церковні цінності, які за декретом були відібрани ще в 1921 р., становили не таку вже велику вартість й витрачені були вже на різні державні потреби. Залишалося одно - український хліб. І його настирливо та жорстоким примусом почали забирати з села.

Особливо посилились хлібозаготівлі в 1930-32 рр., коли для більшого успіху з Москви, Петрограду і інших промислових центрів партія мобілізує спочатку десять тисяч робітників-партійців, а потім ще двадцять п"ять тисяч і спрямовує цю велику армію головно в українське село.

Почалася так звана "викачка хліба". Вона полягала в тому, що забирали не тільки останні кілограми зерна, а навіть горох і квасолю. Не раз це робилось під фізичним примусом. Застосувались і такі варварські методи, коли в "упертого" селянина виломлювали підлогу в коморі чи в хаті, шукаючи хліба. Були також випадки, коли розвалювали піч, де можна було заховати не більше 50 фунтів зерна. Застосовували до селян і так званий "моральний вплив". В школу або інше приміщення зганяли селян з якоїсь дільниці села. Тут сиділа сільська комісія по хлібозаготівлі, чоловік 3-5. Спочатку говорять по-черзі нудні та беззмістовні промови з закликом "допомагати державі", а потім переходят персонально до кожного селянина і призначають йому здати таку кількість хліба, якої йому не дав і гуртовий урожай. В лексиконі того періоду ця вся процедура називалась "плян до двору". Селянин блід, хрестився, божився, що такої кількості хліба в нього не було і немає. Тоді комісія починала торгуватись - яку кількість селянин може "дати". Хто обіцяє здати остаточно встанов-

лену норму хліба, того відпускали, а хто не міг пообіцяти, того держали до ранку, а то й до другого дня. Зима 1931-32 рр. вся пройшла в нашому селі на подібних "зібраннях".

Звертаю увагу ще на один важливий факт. До першого п'ятирічного пляну, цебто до 1927 року, в кожному районі за допомогою агрономів-фахівців складались хлібофуражні баланси, де був зазначений валовий збір сільсько-господарської продукції, а далі вичислялись витрати тієї продукції на харчування населення, худоби, засівні та страхові фонди і інші потреби. Наркомзем подавав відповідні норми для харчування людності та худоби. Валова продукція вираховувалась на основі статистичних спостережень за ходом урожаю, а головне на основі дійсного обмолоту. Ця наукова метода давала ясну картину становища з хлібом у районі, області, республіці. Але з розгортанням "соціалістичного наступу" на селі, цю методу обліку в сільському господарстві цілком засуджують, як ворожу, і справа пішла набагато простішим шляхом - на "пролетарське око".

Підтверджую прикладом свого району. В 1931 році валовий збір 8 головних зернових культур - ярої пшениці, озимої пшениці, жита, вівса, ячменю, гречки, проса й кукурудзи становив 20 тисяч тонн (округляю). Плян хлібозаготівель з Харківської області був доведений до нашого району в розмірі 30 тисяч тонн. Районний Виконавчий Комітет доручив мені, як фахівцеві, обґрунтувати протест, що плян в 30 тисяч тонн нереальний і не обґрунтований. Негайно на цю скаргу одержали телеграфну відповідь: "Вами не враховані лишки зерна у селян з минулих років" ... Обласна плянова комісія мені окремо вислава листа з зауваженням, що вводжу в блуд президію Райвиконкому.

В советській літературі з плянування урочисто сказано: "Плян - це науково обґрунтована директива" ...

Що ж робить Політбюро з тими українськими "лишками", що при допомозі терору були відіbrane у селян? В роки 1929-30 в Європі та Америці виникає економічна депресія. З метою загострити її, советський уряд, залишаючи українське селянство зовсім без хліба, кидає український хліб по демпінгових цінах на світові ринки. В цей час наша пшениця в Польщі продавалася по ціні 30-40 коп. за пуд (16 кілограмів).

Головною метою першого п'ятирічного пляну в сільському го-

сподарстві було : знищення куркульських господарств і на цій базі - колективізація села. Цілком закономірно селянин ставив опір. Від пасивного спротиву селяни в деяких місцях переходили до відкритого повстання. Та "меч революції" в зародку нищив найменші прояви спротиву. По Україні прокотилася широка хвиля арештів, виселення і мордування. В районовий "ЗАГС" почали надходити статистичні відомості про смерть з зазначенням, що особа "Х" померла в тюрмі від розриву серця чи то від іншої "наглої причини".

І в цей час розпочалась широка акція розкуркулення. Варварським способом селянській родині відбирали все, в тому числі одяг і білизну. Всю родину вивозили в призначене в районі місце. Більше 100 родин нашого району в листопаді місяці були вивезені на пісчаний ґрунт і там їх примусили копати землянки, в яких вони мали жити. Це відбувалось в 3-х кілометрах від райцентру в селі Клюсівка. Та цей нелюдський задум так і не був переведений в життя, бо населення дуже співчувало нещасним людям, і вони в короткому часі розбіглись в різних напрямках. Пізніше однаке всі вони були заарештовані НКВД і виселені на Північ до Мурманська.

Такі методи "клясової боротьби" привели до того, що колишній голова Котельнівського райвиконкому на Полтавщині Петро Браташевський переслав своїм багатьом знайомим партійцям листа такого змісту : "Немає більше сил так ганебно знущатись над своїм народом, краще вмерти" !, і ... поповнив самогубство.

Другий приклад : Голова Ново-Санджарського райвиконкому Д. Волков виявив свій протест проти політики на селі тим, що заявив у присутності безпартійних: "Або я з ума зійшов, або хтось інший сходить, нічого не розумію, що діється навколо мене. За що терплять діти ?!"

В 1931 р. в Україну приїхав для підсилення хлібозаготівель член Політбюро і комісар торгівлі Мікоян. Він прибув до нашого району. Головою району був тоді Попов, колишній заступник голови Полтавського облвиконкому. Мікоян звернувся з таким питанням до Попова : "Буде виконаний план хлібозаготівель у вашому районі ?". "Якщо навіть підметемо все збіжжя мітлою в районі, то й тоді не знайдемо тієї кількості хліба, яку мусимо здати за пляном". Великий достойник нічого не відповів, але за кілька днів Попова усунули з праці і послали до Алтайського

краю на "низову роботу".

Майбутньому історикові багато потрібно буде часу, щоб висвітлити "колгоспне будівництво". Цією назвою окреслена трагедія нашого села в 30-ті роки. І було б набагато правдивіше окреслити ту епоху біблійним терміном - "будівництво Вавилонської вежі", коли люди не розуміли один одного і не знали, що вони роблять !

Колективізація провадилася наспіх та без найменших технічних можливостей. Для худоби не було відповідних приміщень і вона гинула від холоду, а преса голосила, що мовляв, куркулі трують худобу. Не було сільсько-господарського реманенту, не були підготовлені кадри, щоб організувати й охопити цю складну справу. І головне - не було у селян найменшого бажання задармо працювати. А як наслідки : низька врожайність, нерентабельність цього великого господарства, в якому оплата трудодня колгоспника доходила не раз до казково низьких розмірів (були випадки в моєму районі, що за трудодень платилося 5 - 7 копійок).

Ось коротка характеристика Ново-Санджарського району, де під час голоду 1933 р. я працював економістом-плановиком. Цей район в 1932 році мав понад 60 тисяч населення, понад 100 тисяч гектарів землі, 97 колгоспів та 25 сільських рад. Вже в цей період облік смертності й народжень перебував у руках НКВД, в його підвідділі "ЗАГС". Але від секретаря виконавчого комітету Б - ди мені пощастило дізнатись про смертність в 1933 році на території району. Вона становила 11680 осіб, це було, 19,4 % населення, або майже п'яту частину.

В 1942 р. під час німецької окупації на території 25 сільських управ того ж Ново-Санджарського району організовані були місцевою владою спеціальні комісії, які перевели персональний облік померлих у 1933 році від голоду. Ця велика праця була повністю закінчена і в Районну Управу надійшли листи з усіх 25 сільських управ з зазначенням прізвища, імені та віку померлого. Наслідки цього перепису були оголошені в районній газеті. Цей облік переводився майже за 8 років після голоду, тому можна припускати, що цифри обліку скоріше переменшені, ніж перебільшені - могли когось не врахувати. Отже загальна цифра померлих від голоду в районі складала більше 10 тисяч осіб. Під час евакуації ці матеріяли були при мені, та коли в повоєнній Німеччині розгорну-

лась репатріація "на родину", матеріали загинули.

Розглянемо інші матеріали про кількість населення України, на підставі яких можна приблизно виражувати кількість загиблих від голоду в 1933 р. по цілій Україні. Др. Т.Олексіюк, який опрацьовував статистичні матеріали про перепис населення в СССР в 1926 і 1939 р.р. (Науково-дослідний інститут суходільної України), подає такі відомості. Було в УССР на день перепису всього населення : в 1926 р. - 29.042.934 чоловік, а в 1939 р. - 30.764.601 чол. В тому числі міського - в 1926 р. - 5.373.555 чол., а в 1939 р. - 11.195.620 чол. і сільського - в 1926 р. - 23.669.381 чол., а в 1939 р. - 19.568.981 чоловік. В межах цілого СССР перепис 1926 р. нараховував українців 31.194.778 чол.

За даними Держплану СССР, пересічний річний природний приріст населення в період 1926 - 1939 р.р. становив 2,2 відс. (в Україні цей приріст був безумовно вищий і др. Олексіюк в своїй праці подає цифру 2,35 відс., я ж обмежуюсь - 2,2 відс.). Отже річний приріст по Україні становив 638.994 чол. На протязі 12 років (1926 - 1939 р.р.) це становить 7.767.328 чоловік. Це дає підставу твердити, що на день перепису 1939 р. населення України повинно б налічувати 36.810.362 чол. Але перепис 1939 р. дає цифру тільки 30.764.601 чол., тобто кругло на 6,8 мільйона менше проти тієї кількості, яка мусіла б бути за нормальногоприросту. Причини цієї нестачі мало не 7 мільйонів людей були такі : голод, розкуркулення та різні репресії НКВД.

Та це картина не повна. По Україні сотні сіл цілком повимирили з голодом. Тут наведу приклад з Нехворощанського району на Полтавщині. Там село Чернеччина, що лежить на річці Орель і що в ньому було більше 200 дворів, зовсім вимерло і довелось закрити сільську раду, як адміністративну одиницю.

Тоді гостро постало питання про нестачу робочих рук в колгоспах. Кремль уповноважує члена Політбюро Постишева переселити в ті місця, де пройшли спустошення від голоду, селян з Тамбовської, Орловської та інших російських областей. Йшлося, як бачимо, не тільки про робочі руки, а й про вкроплення в стероризоване українське середовище менш скривдженого й неукраїнського елементу. Що це означає ? За переписом 1939 року, ці переселенці були вже занесені в загальну кількість населення України - 30,8 мільйон осіб (кругло). Тим штурчно зменшено було кіль-

кість загинулих від голоду, фактично їх було не 7 мільйонів, як сказано вище, а більше.

Моя дружба з секретарем райвиконкому давала мені можливість довідатись і про інші події, зв"язані з голодом. Багато листів, повних благання та розпуки, направлялись з району не тільки до Харкова, але й до Москви на ім"я Сталіна.

Один такий лист заслуговує на увагу. Він був післаний до Сталіна з села Стовбина Долина. Автор листа комсомолка 8-ої класи середньої школи, дощка колишнього червоного партизана. Вона писала до Сталіна : "Я вас, Йосипе Вісаріоновичу, любила і люблю. І я не вірю, що ви допустите, щоб я гинула в розквіті моєї юності так трагічно і безглуздо від голодної смерті". Далі дівчина з"ясовує хто її батьки і що родина від початку лютого місяця 1933 року вже зовсім не бачить хліба.

Двадцять років пройшло з того часу, а я тепер бачу цей трагічний лист нещасної дівчини, що був мабуть останньою надією цілої родини. Я бачу перед очима це нерівне дівоче письмо, і навіки затаврувався у мене в мозку зміст листа нещасної комсомолки, зміст, за яким стояла трагедія цілого народу.

Мільйони подібних листів, повних віри і надії, надходило на ім"я того, хто якраз накликав це нещастья на український народ, і напевне в Кремлі не було технічної можливості, хоча б у другорядних осіб, зачитувати всі ті листи; та чи й було бажання зачитувати ? Тому листи механічно повертались назад, здебільшого не читаними, тільки повертались не до тих, хто благав допомоги, а до голови райвиконкому, з цинічною резолюцією - "Допомогти чим можна" ! Очевидно, що для тих, хто невинно сотнями тисяч в день вимириали в цей час, це "чим можна" було зовсім вичерпане. Зате в закритих розподільниках для керівної партійної касти та працівників НКВД було все, навіть кав"яр та дорогі напої. Система розподілу харчових продуктів в той час так була замаскована, що тільки ті, хто належав до "сильних світу", не були голодні. Селянство зовсім не постачалося. На хліб на селі існувала така ціна, що за пуд-два (пуд - 16 кгр.) борошна чи зерна селянин продавав будинок з садибою. Добрий одяг чи взуття оцінювались за пару кілограмів хліба.

Караючи так жорстоко людей, Кремль не забув ще про один важливий чинник - про золото, яке залишилось ще на руках населен-

ня : перстені, бранзолети, годинники, сережки, медальйони та інше. Держава використовувала голод, щоб відібрати в людей і ці речі. Для того існували державні торговельні організації під назвою "Торгсін", що означало :"Торговля с иностранцами". "Торгсінові" було доручено провадити продаж харчових продуктів виключно за золоті речі. Мої шлюбні перстені коштували в золотій царській валюті 10 карбованців. В 1933 році я примушений був поїхати до Харкова (120 кілометрів від місця перебування) і в "Торгсіні" отримати за них 32 кілограми пшона, яке за золотими грішми оцінювалось 3 карб. і 20 коп.

Відібравши у населення золоті речі, Політбюро не забуло ще про одне - про золоту царську валюту вартістю 5 - 10 карб. Ця справа була передана цілком НКВД. Незалежно від соціально-го становища, осіб, яких підозрівали, що вони мають цю золоту валюту, арештовували та тримали до 40 днів в окремих кімнатах, де їм іноді давали спеціально соленої їжі без води (напр. оселедці). В таких камерах температуру тримали вище 35° Цельзія, щоб люди скоріше признавались, де сховано золото. Були випадки, що арештований таки не мав золота, але згадувався на протязі якогось часу внести відповідну суму. Його випускали на волю і він змушеній був купувати на чорному ринкові призначену кількість золотих грошей, бо, казали слідчі, золото є потрібне на "будівництво соціалізму". З цієї нагоди ходила в СССР анекдота (в ті часи люди розважали себе анекдотами - сміхом шибеника), що один жид, доведений до розпачу соленою їжою і гарячою камерою, попросився вночі до слідчого і коли той весело запитав його - "ну, що надумав?", - відповів : "надумав, - якщо у вас немає золота на будівництво соціалізму, то нащо було починати те будівництво?"

Такими методами посувалось вперед накопичення в СССР за-собів "будівництва соціалізму".

Чи знав демократичний світ про голод 1933 року в Україні? Англійська газета "Менчестер Гардіян" подає такий нарис сво-го кореспондента Маггріджа, який перебував тоді в Україні. Він пише: "Кількість трупів така велика, що збирають їх лише один раз на день. Поміж померлими й умираючими не роблять різниці. Всіх кидають на вантажне авто і разом закопують в спіль-

ніх могилах ... Вся площа вкрита трупами ... Страшні кістяки лежать в куряві і на каміннях ... Це все жертви голоду ... Голод їх вигнав з сіл, але і в місті впали вони ... Спочатку я не міг вірити своїм очам. Діти напружуvalи свої останні сили, щоб знайти щось їсти на шляху, але вони були вже знесилені. Намагаючись підвєстись, вони падали і вже більше не ворушились. Ці нещасні діти найсильніше вражали мене. В Харкові я бачив хлопчика, який перевернувся на крижах і лежав посеред вулиці. Другий хлопчик сидів коло купи сміття і витягав звідти шкарлупи з яєць. Незчисленні безпритульні діти блукали вулицями, шукаючи якихось решток їжі, овочів ... Вони помирали на шляхах, як дики звірі" ...

Подібне описував колишній большевицький достойник Бутенко (дипломат, що зрікся советського громадянства): "Я відвідав численні міста і села Київської області. Сотні і тисячі людей падало і умирало навколо нас. Я бачив село, яке вимерло до останньої людини. Мертві лежали на шляхах. Заходячи до хати, можна було бачити трупи цілої родини, що вимерла з голоду. Мертвих не було кому ховати ..."

І як же на це народовбивство реагував цивілізований світ? Ні одного протесту не надійшло до советського уряду. Навпаки, ряд державних мужів та громадських діячів (Еріо, Бернанд Шов і інші) були запрошенні в Україну, щоб засвідчити, що "там все в порядку", і ці особи, мабуть не без впливу певної дози випитого шампанського, та вмілих "екскурсоводів" (спеціальні агенти НКВД), не помічали, якими великими дурнями показав їх советський уряд історії! А що робив у цю пору американський уряд? Висококваліфікований дипломат Максиміліян Літвінов в цей чорний для України 1933 рік добився в США дипломатичного визнання СССР.

Мене повинні б запитати: "Що ж робила українська національна суспільність в цей час і невже ж події могли загіпнотизувати кращих людей нашої нації?" Так, це був трагічно-летаргічний сон під впливом патентованого терору. Але терором були загіпнотизовані і самі голодні. У містах можна було спостерігати, як коло вітрин крамниць, в яких лежали харчові продукти, найчастіші падали і гинули голодні. Вони одначе не розбивали тих вітрин, щоб перед смертю загасити свій голод!

... Так почувались і кращі люди того часу. Замість організувати протест проти цих страхіть, люди в кращому разі поповнювали самогубство. Так скінчив життя письменник Микола Хвильовий, бо і в нього не вистарчало волі боротись за долю свого народу. Та й можливості боротись тоді не було. Другий діяч Микола Скрипник - комісар освіти УССР в такий же спосіб протестував проти плюндрування Москвою України. Обидва писали протести тільки до Політбюра партії. І хоч широкі верстви нашої суспільності не могли знати змісту їхнього протесту, все ж всі розуміли і належно оцінювали його кривавий сенс.

В Росії інтелігенція голоду українського жахалась, але розгромові українського "буржуазного націоналізму" таки одверто раділа. А Сталін якраз навмисно й сполучив цей розгром з голодом. Одночасно з винищеннем українського народу, по містах одкрились російські школи, російські театри, російські газети, які самі більшевики були колись закрили, пристосовуючись до вимог українського народу. Це відродження російсько-колонізаторських впливів в Україні подобалось російській інтелігенції і вона затуляла очі на голод. А популярний тоді в СССР фейлетоніст Михаїл Кольцов навіть вжив, будучи в Парижі, такого трюку: він склав кореспонденцію, ніби з Дніпропетровського, такого змісту, що, мовляв, у цьому місті трапився випадок пограбування вантажного авта натовпом голодних. Авто везло хліб для військових частин і мало охорону. Є забиті та поранені. Оповіщення було складено так, що розташування слів давало змогу виділити таку фразу: "Не вірте капіталістичній пресі, що голод в пролетарській державі існує". Кореспонденцію було послано в паризьку емігрантську газету "Возрожденіє". Редактор газети, нічого не підозріваючи, помістив її. Після того Кольцов подав у "Правді" цю саму кореспонденцію, виділивши товстими черенками вищезгадану фразу, а наприкінці написав пояснення, що, мовляв, він цю замітку послав до "Возрождення" з метою перевірки, як антисоветська преса бреше про голод в Україні. Голодуюча Україна читала цей трюк Кольцова і думала, як цинічно спекулює советська преса на смерті мільйонів.

Кольцов належав до комуністичної партії і корився так бимовити дисципліні. Але Максим Гор'кий - особа зі світовим ім'ям, що мав право на слово більше, ніж інші, не міг не зна-

ти, що діялось в ту пору в Україні. Проте й цей "пролетарський гуманіст" та "захисник працюючої людини" не знайшов по-трібним бодай перемовчати чи дипломатично відійти і тим відмежуватись від народовбивства. Ні, він в літературі і в пресі виступав з довжелезними статтями про "советський демократизм та гуманізм".

Згадаю ще одне видатне ім'я з кола російських письменників - Шолохова, який висвітлював та оспіував тоді колгоспну систему. Його твори "Тихий Дон" та "Піднята цілина" виходили в світ тоді, коли його народ (козаків) цілими станицями з Кубані та з Дону висилали на далеку Північ та на Схід уповноважений Сталіна Каганович (член Політбюро).

Голод 1933 року охопив і Поволжя, де проживали між іншим німецькі колоністи. Вісті про голод дійшли до Німеччини і там народ жваво відгукнувся, висилаючи землякам харчові посили. Та газета "Правда" знайшла провокаторів, або сама писала листи до себе, що ніякого голоду серед німців Поволжя не має, і пакунки демонстративно повертались назад до Німеччини.

А як реагують на ці події українські урядові особи ? Голова Всеукраїнського Виконавчого Комітету (цебто президент УССР) Григорій Іванович Петровський нічого іншого не зміг придумати, як виступити з закликом до населення про матеріальну та моральну допомогу мільйонам безпритульних дітей, що, втративши батьків, стихійно рушили з села до міста, щоб знайти притулок і іжу. При чому про голод Петровський очевидно не згадує, хоч де ж тоді взялися безпритульні діти ? А втім про ролю советського президента держави досить влучно висловився правий опозиціонер Томський - голова советських Профспілок, коли критикував Сталіна на пленумі ЦК ВКП(б). Вказуючи пальцем на Калініна й Петровського, він іронічно говорив: "Ці два старички, що за формою покликані керувати двома великими державами, більше нічим не займаються, ... як розглядом прохань про помилування засуджених на смерть. Та й це право не завжди їм належить, або вони просто не встигають цього робити".

Коли пишу ці рядки, мимоволі приходжу до думки, що большевикам у тяжких для них справах просто таки сама Фортuna допомагає, затираючи від ска майбутнього історика їхні криваві дії

і навіть сліди тих дій. Тут найбільше допомогла більшевикам друга світова війна, під час якої всі архівні матеріали були в Україні цілковито понищені урядовим наглим наказом. Було знищено не лише матеріали першорядної державної ваги, як статистичний облік народження й смертності населення, але й такі документи, як позбавлення права голосу, вироки "народних судів" за невиконання податків, матеріали про те, як велися слідства в застінках НКВД і хто зараховувався до категорії "контрреволюціонерів". Були понищені списки "сексотів" (донощиків) та інші важливі документи. По колгоспах пропали документи, які показували, скільки селяни діставали на трудодні і скільки забирала собі Москва, тобто, пшениця і жито Москві, а макуха та інші відходи – українським селянам. Від цього всього не залишилося й попелу.

Залишились одні ми, живі свідки тих тяжких страждань і нас лежить великий обов'язок висвітлити все пережите нашим народом.

ОКО КРЕМЛЯ – П.ПОСТИШЕВ

Невдачі колективізації і антимосковські настрої в Україні змусили Сталіна послати туди свого довіреного намісника П. Постишева. Він прибув до столиці Харкова в січні 1933 року. Б.Подоляк в газеті "Сучасна Україна" ч. I8, від 6.9.1953 р. в статті "Криваві роки" перелічує такі наслідки діяльності Постишева.

1. Знищено Українську Автокефальну Православну Церкву з усім єпископатом, духовництвом і багатьома вірними;

2. Знищено незалежність і навіть відносну свободу Всеукраїнської Академії Наук і перетворено її на філіял Всесоюзної Академії;

3. Зліквідовано основоположника і творця новітньої української історичної школи - акад. М.Грушевського, всіх його учнів і всі наукові заклади, де вони працювали;

4. Знищено історичну школу академіка М.Яворського разом з усіма його учнями і заснований ним Інститут Історії ;

5. Знищено філософську школу академіка В.Юренця, всіх його учнів, а також Інститут Філософії ;

6. Знищено Науково-Дослідчий Інститут ім. академіка Д.Багалія з усіми його співробітниками ;

7. Розгромлено українську мовознавчу науку та її центр - Інститут Мовознавства Академії Наук ;

8. Розгромлено Науково-Дослідчий Інститут літературознавства ім. Шевченка, а його директора С.Пилипенка та більшість співробітників розстріляно або заслано ;

9. Відкинено і заборонено звичайними поліційними заходами науково розроблений і затверджений Всеукраїнською Науковою Конференцією 1927 р. український правопис ;

10. Зліквідовано Всеукраїнську Сільсько-Господарську Академію і Науково-Дослідчий Інститут економіки та організації сільського господарства з його керівниками і співробітниками ;

11. Розгромлено Український Науково-Дослідчий Інститут сходознавства, а директора Л.І. Величка і більшість наукових співробітників заарештовано ;

12. Зліквідовано Науково-Дослідчий Інститут радбудівництва та права з директором П.Трубласевичем та всіма науковими співробітниками ;

13. Знищено Науково-Дослідчий Інститут глухонімих та його директора відомого вченого рефлексолога проф.І.П. Соколянського ;

14. Розгромлено всі літературно-мистецькі об'єднання та організації, а більшість письменників та критиків заарештовано (за неповними даними 97 осіб).

15. Знищено велику мистецьку школу бойчукістів на чолі з її керівником проф. В.Бойчуком ;

16. Знищено театр "Березіл", а його керівника Леся Курбаса і ряд визначних акторів ув'язнено;

17. Розгромлено видавництво і редакцію УРЕ - Української

Радянської Енциклопедії, а керівництво і редакторів її знищено фізично (А. Річицький, проф. Наконечний, проф. В. С. Бойко та інші);

18. Ліквідовано "Українську Палату Мір і Ваги", а всіх співробітників на чолі з директором В. Мазуренком заарештовано;

19. Закрито ВУАМЛІН, а всіх його наукових співробітників заарештовано і фізично знищено;

20. Заборонено студії над історією КП(б)У, а двох істориків М. Є. Равич-Черкаського та М. М. Попова разом з учнями знищено;

21. Знищено видавництва "Час" і "Книгоспілка", а весь директорат і співробітників ДВУ виарештовано;

22. Українська кінофабрика втратила свою незалежність і перетворилася на виконавця замовлень всесоюзного кіновиробництва у Москві;

23. Майже весь професорський склад усіх українських вищих навчальних закладів був заарештований і знищений.

І далі автор статті "Криваві роки" продовжує:

"Щоб цьому всенародньому погромові надати вигляд якоїсь правної основи і моральної бази, НКВД за цей час "викриває" і, звичайно, масово карає "підпільні націоналістичні організації":

1. Спілка Визволення України - СВУ (1930 р.);

2. Український Національний Центр - УНЦ (1931 р.);

3. Союз Кубані і України (1929 - 32 р.р.);

4. Контрреволюційна шкідницька організація Ф. М. Конара (Палащука);

5. Українська Військова Організація - УВО (1933 р.);

6. Польська Військова Організація в Україні (1933 р.);

7. Всеукраїнський Есерівський Центр (1933 р.);

8. Всеукраїнський Боротьбістський Центр (1934 - 35 р.р.);

9. Український центр білогвардійців-терористів (розстріл у справі Кірова в м. грудні 1934 р.);

10. Націоналістичний терористичний центр (1935 р.);

II. Націоналістична терористична група проф. М. Зерова (1935 р.);

12. Бльок українських націоналістичних партій (УНП, боротьбісти, УСД, УСР, УВО - 1932-36 р.р.);

— №ІЗ. Троцькістсько-націоналістичний терористичний блок (Нирчук, Давиденко, Шабльовський та інші - 1935 р.);

І4. Український Троцькістський Центр (Ю. Коцюбинський, М. Голубенко, Логінов, Наумов, Ларин-Рапапорт);

І5. Націоналістично-фашистська організація України (Любченко, Гринько, Порайко, Якір, Дубовий і Хвиля).

Це "контрреволюційне націоналістичне підпілля", за даними советської преси, було викрито органами НКВД.

Відтепер різко посилюється колоніально-імперіалістичний характер советської політики в Україні. Переглянемо факти. тієї колоніальної політики в галузі піанування.

Ще в 1927 році, з початку першого п'ятирічного пляну, Держплан СССР, з метою кращого оперативного керівництва, розподілив всю промисловість СССР на три групи: всесоюзна, республіканська і обласна. За цією реформою найважливіші промислові об'єкти в Україні було віднесено до першої групи - всесоюзного значення і цілком підпорядковано контролі Держплану, а уряд УССР не мав найменшого відношення до оперативної діяльності цієї найважливішої ділянки народного господарства України. Мета такої реформи полягала в тому, щоб експлуатувати величезні копальні та сирівцеві ресурси України без втручання ії місцевих сил.

Виробництво на підприємствах всесоюзного значення побудовано було з таким розрахунком, щоб ці підприємства не випускали готової продукції, а виробляли тільки півфабрикати і пересилали на заводи та фабрики, які знаходились на території РСФСР, де виготовлялась цілком закінчена продукція. Цей важливий економічний захід давав можливість піанувати розподіл тієї продукції так, як це було вигідно Москві, а не Києву. І хоч подібне піанування вимагало додаткових фінансових видатків на транспортування мільйонів тонн згаданих півфабрикатів, проте Москва за тим не жалувала, вона ж бо була зовсім безконтрольна по відношенню до національних республік.

Ще в більшій мірі використовувала Москва на свою користь сільське господарство України. Величезні природні багатства родючих чорноземів служили не Україні, а скріпленню російської економіки. Це привело до такого абсурду, що український селянин, безпосередній господар тих чорноземів, вкладаючи в

них свою тяжку працю, після кількох років НЕП-у, коли ще руки Кремля були закороткі, був залишений на голодне існування (не згадуючи про катастрофічний голод 1933 р.).

Зате в головних російських містах (Москва, Ленінград і інші) скупчувались не тільки всі "лишки" харчування, а й решті широкого вжитку "мануфактура", взуття тощо. І український селянин, щоб купити метр мануфактури, з його ж шерсти чи льону виготовленої, або пару взуття, теж із шкіри його крутогорих волів та корів пошиту, мусів був не раз іхати до далеких російських міст. Харчові приділи для робітників УССР помітно були бідніші своєю кальорійністю, ніж робітників центральних районів СРСР (крім хіба Донбасу, вугілля якого так було потрібне, що Донбас був виділений щодо постачання в окрему одиницю. А втім - не тільки щодо постачання, але й щодо наводнення його російським елементом). Щоб втихомирити українську національну стихію, уряд ССР робить жест: в 1934 році столицю УССР переносить із Харкова до справжнього центру українського культурного й політичного життя - Києва.

Але навіть і Постишев не витримує "іспиту" в українських умовах і безслідно сходить в невідоме ...

СОВЕТСЬКЕ СУДТВИЦТВО

На початках захоплення влади більшевиками вирішальною судовою організацією держави була "Чрезвичайна Комісія" (ЧК). Ідейним творцем її був Ленін, а фактичними організаторами - Дзержинський та Урицький.

В роки громадянської війни сотні тисяч українців впали від цього меча насильства. Пізніше советський уряд реорганізував судову справу. Створено було мережу судів, що розподілялись на три категорії:

1. Народні суди,
2. Губерніальні, а пізніше обласні,
3. Республіканські та всесоюзні в Москві, що носили називу "Найвищий Суд".

Самі назви цих судових установ говорять, що вони повинні

були служити народові. Але суддю народ ніколи вільно не обирал, бо кандидатів обов'язково призначала большевицька партія. На посаді народного судді, особливо на селі, сиділи малоосвічені люди, ніби "робітники" та "селяни" (в дійсності не завжди справжні працівники заводу й землі).

Вони не були ознайомлені з законами, за якими вони винесили присуд, а до того ще були й малописьменні, так що їм тяжко було зредагувати судовий вирок. Але держава і не вимагала від такого судді знання законів лише "революційного сумління". Завдання цього судді полягали в прищепленні населенню "революційної правосвідомості", щоб населення зарані знало, хто в советському суді буде виправданий, а хто звідома покараний, бо ж суд - це "знаряддя клясового панування". Також привчав суд людей до державної дисципліни і до виконання урядових постанов та розпоряджень. В селі відбувались великі події: збиралась харчова "розверстка", провадилася експропріяція великих маєтків, накладались грошові контрибуції, а пізніше прийшло розкуркулення та колективізація. У виконанні цих надзвичайних заходів велику роль відіграли судові органи.

Треба відзначити, що до злочинів побутового порядку, як крадіж, образи, хуліганство, грабунки й навіть убивства, советські закони мали гуманний підхід.

Протилежної лінії додержувалось советське законодавство щодо захисту державного майна та щодо сплати державних податків. В 1930-32 рр. за колосок, що його селянин зірвав з колгоспного лану, щоб заспокоїти свій голод, він одержував 10 років концтаборів, а в окремих випадках і смертний вирок. Ще більшої репресії зазнавали ті селяни, які в період колективізації завчасно не здали державі натуральних та грошових податків. Існує спеціальна 54 стаття в кримінальному кодексі УССР, яка карає не лише довгими роками концтаборів, але й розстрілом. На ХУ партійному з'їзді, наприкінці 1927 року, виносиється постанова, яка вимагає політичного перелому в психіці мас, щоб примусити десятки мільйонів мислити світоглядом комуністичної партії. З цього часу і починається "перековка" людини в горнилі НКВД.

В цій новій методі виховання набуває популярності 54 стаття кримінального кодексу УССР з 14 пунктами. Від 1-го до 9-го

пункту тієї статті перелічені тяжкі злочини проти держави (як от зрада батьківщині, збройне повстання, шпіонаж, терор, диверсія). За такі вчинки виносиТЬся тяжка кара навіть і в демократичних державах світу. Але ІО-й пункт означеної статті карає за "контрреволюційну агітацію". Про такі "злочини" в інших державах не мають найменшого уявлення, бо ніде таких вчинків не вважають за злочин. До цього потрібно додати, що ІО-й пункт 54-ої статті так мудро складений, що його можна застосувати до кожної дрібної справи, щоб назвати її анти-советською агітацією.

Наприклад, громадянин, під впливом алькоголю чи просто в підвищенному настрої, розповів "політичну" анекдоту (авторами таких анекдотів були здебільшого советські ж вожді - Радек, Бухарін, Мануїльський). Така анекдота дотепно висміює заходи советського уряду, або окремих вождів. Часто не просто висміює, але й яскравою близькавкою освітлює советську дійсність. Ось, наприклад, така анекдота. Жінка будить вночі чоловіка і каже - "мені погано". "Спи - відповідає чоловік, - кому тепер гарно?" Досить, щоб той, кому розказано таку анекдоту, доніс в НКВД, як оповідача арештовували і давали кілька років далеких таборів, не раз іще з поразкою в громадських правах на 1 - 2 роки.

Якщо подібна розмова провадилася в присутності більше 2-х осіб, то в цьому випадкові могла бути застосована стаття не 54 - ІО, а 54 - ІІ. А пункт ІІ. статті 54-ої означав, що це вже не тільки розповідь контрреволюційної анекдоти, але й наявність контрреволюційної організації, складеної з присутніх при розповіді людей і очоленої оповідачем. Все залежало від характеру, темпераменту чи гумору слідчого НКВД. В такому разі винуваті діставали більші строки заслання, а "голова" часом і розстріл.

За пунктами ІО - ІІ статті 54-ої проходили судові процеси над викладачами історії, політекономії, соціалістичного матеріалізму тощо. Якщо викладач висловлювався не точно, двозначно і при тому був небажаний, підозрілий, чи й просто немилій начальству школи (або комусь із студентів), секретний відділ інституту, або й безпосередньо хтось в той же день робив донос. Винуватого починали "проробляти" на зборах учи-

вого закладу. Партийний та комсомольський актив вимагав публічного каєття, а пізніше винуватого викидали з роботи і тоді він потрапляв в катівні НКВД.

Але й це ще не все. Існує 12-й пінкт 54-ої статті, який карає тільки за те, що свідок завчасно не доповів про подію органам безпеки. За це він одержував 2 роки в "язниці". Цей драконський закон базувався на такій аморальній засаді: треба доносити навіть на рідних і близьких друзів, бо інакше тебе самого посадять. Цей людоненависницький засіб прийнявся серед стероризованого населення, бо я сам в харківський в "язниці" зустрічав з міста Оболонь 18-річного хлопця, якого віддав рідний батько органам безпеки за те, що він був автором підпільної проклямації проти "сталінської конституції" 1936 р. Хлопець був учнем 10-ої класи середньої школи.

Бували всеж випадки, коли і при настирливих бажаннях органу безпеки не можливо було юридично оформити справу, навіть, коли справу фабрикував таємний суд - трійка НКВД.

Якщо секретні агентурні відомості, стверджують, що особа належить до противників союзської влади, то її чекала кара. Чекала кара і тих людей, які були підозрілі, а одночасно були свідками справ, про які не дозволено знати іншим. В таких випадках матеріяли слідства пересилались до Москви в "Особое совещание" НКВД СССР і воно ухвалювало присуд (за свідченням авторитетних в цій справі осіб, за годину ухвалювались сотні вироків).

Міра покарання в таких трійках до 1937 року становила 3 - 5 років: з 1937 року - 8 - 10 років концтаборів. Але без поразки в громадських правах, бо трійка не була судовим органом, її вирок вважався адміністративним ніби виселенням, а не судовою карою. Карав тільки суд. Він же позбавляв і громадських прав. Відзначаю, що при НКВД УССР такої трійки не існувало.

Засуджені трійкою діставали називу "репресованих". Цій поліційній інституції найбільше підлягали колишні члени інших партій та комуністи, що належали до різних опозицій, починаючи від робочої, очолюваної Шляпашниковим і кінчаючи троцькістською та право-бухарінською. Також під той "заочний суд" попадали керівники різних релігійних сект: евангелики, баптисти, толстовці,

а ще більше - активні члени православних парафіяльних рад церковних громад. Нарешті трійці підлягав у 30-х роках і так званий "соціально-чужий елемент" (проститутки, злодії-рецептивісти, що потрапляли на заслання тепер вже не за конкретну вину, а за "минуле", розкуркулені тощо). Ця же центральна репресійна установа державної безпеки рішала справи церковних достойників, як єпископів, ігуменів та священиків, бо інтереси сталінської держави" вимагали" тоді іхньої ізоляції.

В 1937 р. уряд СССР ухвалив продовжити для політичних злочинців найвищий строк ув"язнення з 10 років до 25. Як це не дивно, а для тодішніх умов це рішення виглядало "гуманним" і подиктоване воно було мабуть страхом самої влади перед надто великою кількістю розстрілів. Справа в тому, що суд, боячись бути "м"яким" до "ворогів народу", для самозабезпечення давав часто замість 10 років ув"язнення смертну кару, бо 10 років виглядало замало. Тоді влада дала суддям психологичну полегшу - вона розтягнула строк ув"язнення до 25 років і судді тоді вже не боялись замість розстрілу давати підсудному 25 років, тобто фактично пожиттєве ув"язнення. Продовження терміну ув"язнення з 10 до 25 років врятувало від розстрілу багатьох підсудних. Можливо, що в цій справі були якісь ще й сокретні роз"яснення судам. Родини (дружина й дорослі діти) засудженого за 54 статтею до розстрілу, автоматично підлягали висилці у далекі концтабори на строк від 5 до 10 років. Також підлягала висилці й родина того, хто був засуджений хочби й не до розстрілу, але за пунктом 8 статті 54-ої (терор).

Вище згадана 54. стаття кримінального кодексу УССР з її 14-ма пунктами, підлягала компетенції тільки закритих судів - Спецколегія Обласного Суду, Військовий Трибунал і Військова Колегія Найвищого Суду СССР.

Вище було сказано, що п.п. 1 - 9 статті кримінального кодексу перелічують кари, за які і в демократичних країнах закон карає (терор, диверсія, повстання, шпигунство тощо), але це не значить, що за цими пунктами судили в СССР справді винуватих. Ці пункти застосовували тільки для того, щоб тяжче покарати. Якщо, напр., якийсь громадянин міг необережно сказати про Сталіна - "хоч би його хто прикінчив" або й таку - "щоб він здох" - винуватому "пришивали" пункт 8 (терор).

Цими шляхами й провадилось заповнення в "язниць та концтаборів в СССР, при чому в добу "ежовщини" (1937-39 р.р.) дійшло до повного ігнорування законності. Цей соціальний маразм і привів до політичних катастроф, якими так багата стала доба від 1941 року при зударі большевизму з німецьким фашизмом.

С О В Е С Т С Ъ К І К О Н Ц Т А Б О Р И

"Блажен, хто гордо кинув рідний край
і з посохом в руці пішов шукати
на чужині незнаний дальній рай,
куди веде його весна крилата.
Та тричі той блажен, який за чай
і хліб теж не схотів себе продати,
але минаючи тропу розпук,
зостався, щоб зазнати хресних муک...
Помолимось за тих, що у розпуці
помруть відірвані від рідних хат;
помолимось за тих, що у розпуці
вночі гризуть залізні штаби грат;
що душать жаль у невимовній муці,
за тих, кого веде на страту кат.
Над ними, Господи, в небесній тверді,
прости свої долоні милосердні ...

Юрій Клен: "Прокляті роки".

Царська Росія в 1913 році мала ув "язнених" 32.758 осіб, в тому числі 5.000 чоловік політв "язнів. Сьогодні СССР налічує кільканадцять мільйонів невільників-каторжан, де переважають політв "язні.

Советські методи використання невільницької робочої сили зовсім різняться від використання її за царських часів. Коли теперішнім керівникам Кремля доводилось терпіти від царського уряду "кар" вільної висилки у Сибір, чи то відбувати кару у "язницях, то це був "відпочинок" у порівнянні з теперішнім режимом та експлуатацією в концтаборах СССР.

До революції 1917 року кожен політв "язень мав повне право займатись літературною працею, користуватись бібліотеками, одержувати грошову допомогу від рідних чи знайомих, мав дозвіл на листування з родиною і навіть на спільне життя з дружинами.

ною.. І найголовніше - зовсім не було примусової фізичної праці. Висилка не йшла далі Іркутська, Тобольська, Забайкалля, які вже були заселені та економічно опановані.

Зовсім щось протилежне діється тепер в СССР. Використовуючи демагогічно тезу про те, що праця оздоровлює людину фізично і морально, советський уряд почав використовувати мільйони людей на жахливих каторжних роботах.

З початку першої п"ятирічки виробничі об'єкти примусової праці вже входили в розрахунки Держплану. Розкуркулювання в Україні було використано в першу чергу на економічне опануваннядалекої півночі (Мурманськ, Архангельськ, Котлас), де в"язнів вживали для важких лісорозробок. В другій п"ятирічці було намічено економічно опанувати нові грандіозні простори тієї ж Півночі та Далекого Сходу. Для цього влада буде величезний концтабір за тисячу миль від заселених центрів під назвою "Ухта - Нечора", в який забирає спочатку сотні тисяч, а пізніше й мільйони людей. Ведуться в різних частинах СССР великі розробки корисних копалин, лісорозробки та добувається високоцінна сировина. Розбудовуючи воєнний потенціал, Кремль спрямував свою увагу на Колиму, де знайдено великі поклади золота.

Концтабори в СССР одержують невинну й скромну назву "Поправчо-трудові табори". Але той кого звільнено з цих тaborів знає, що на волі треба мовчати про те, як там "поправляють" людей. В деяких таборах від звільненого беруть навіть підпис, що він мовчатиме. Ще в 1930 році прорвались вістки в закордонну пресу про цю примусову працю. Але советська інформація старанно спростовує все те, а Максим Горкий пише розкішний збірник репортажів під назвою "Біломорканал", де змалює страшне винищення й визиск десятків тисяч людей і моральний занепад багатьох інших як перевиховання політичних і кримінальних злочинців.

Я прожив у в"язницях та концтаборах, як політв"язень, з серпня 1936 року до січня 1940 року і добре обізнаний з тим невільницьким життям.

Советська система терору знає три установи терору, що, відмежовані різними політичними цілями носили різні назви -

ЧК, ГПУ і НКВД (МВД). ЧК, або ЧeKa - "Чрезвичайная Комисия по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией" - була заснована в 1918 році для зламання методом терору спротиву активних внутрішніх ворогів советської влади. ЧК не знала ні примусової праці, ні тюремного ув'язнення. Не до того тоді було. Та й тюрем в багатьох містах уже не було. В Україні, наприклад, їх систематично палив і нищив Махно. Жертва ЧК могла бути або розстріляна або випущена на волю.

ГПУ прийшло на зміну ЧК на початку НЕП-у - в 1922 році. Тепер політичний терор був в основному закінчений. Советська влада проголосила "смичку" з селянством і притягла до співпраці багатьох колишніх своїх ворогів. З-за кордону повернулося багато емігрантів, бувших активних ворогів советського режиму, як напр. генерал Слащов, що за Врангеля вішав комуністів у Криму. В Україні до співпраці з радвладою був притягнений захоплений большевиками генерал Юрко Тютюнник. Політичними в"язнями могли тепер бути тільки активно діючі (главно наслані з-за кордону) вороги, що не мирились і з цими, трохи ліберальнішими умовами.

Основний контингент за НЕП-у становили кримінальні злочинці і так звані "битовики"; тобто особи, що вчинили якісь антидержавні чи антигромадські провини (розтрати державних грошей, зловживання на посаді тощо). Ці люди не вважалися ворогами і до них влада застосовувала заходи соціального перевиховання. З практики демократичних держав Заходу було запозичено систему трудового виховання в"язнів. Тюрми було названо БУПрами (Будинки примусових праць), де в"язні мусіли працювати і набувати кваліфікацію. Деякі в"язні (без суврої ізоляції) діставали іноді по суботах відпустку до понеділка, щоб побачитись з рідними. При БУПрах існували клуби, бібліотеки, радіо. Праця в"язнів в перші роки НЕП-у не носила утилітарного для держави характеру, а була тільки методом перевиховання.

Лише наприкінці 20-х років, з ліквідацією НЕП-у, було створено перший "Поправчо-трудовий табір" на Соловках, куди направляли кримінальних в"язнів, а також "непманів", тобто "розкуркулених" приватників, що мали за НЕП-у власні крамниці чи підприємства. Соловки були прообразом тих сотень советських казетів, які вкрили пізніше дикі простори СССР, і в які спрямо-

вано було мільйсни невинних людей під маркою "вороги народу". Ці кацети перетворились на підприємства, що мали давати со- ветській владі господарські прибутки.

Загальне зuboжіння працюючих мас у наслідок п"ятирічок і зрист злочинності, а головне - спротив населення насильній колективізації, дали привід диктатурі ізолятувати мільйони людей в концтаборах. Також з кіл опозиції в комуністичній партії прийшли поповнення в концтабори. Вже наприкінці першої п"ятирічки, цебто в 1932 році, мережа концтаборів в СССР нараховувала сотні виробничих об'єктів з каторжною працею. Найголовнішими кацетами того часу були Соловки, Ухт-Печора, Караганда, Маріїнськ, Бамлаг, що розкинутий був на тисячі кілометрів (будував залізницю), Сахалін, Камчатка, Колима, де в 1940 р. було, як кажуть, зо два мільйони в"язнів^Х).

В концтабори далекої півночі та сходу СССР призначалися кримінальні злочинці лише з тих категорій, які мали за собою великі злочини (убивство, грабунок, поважні розстрати) або непоправні рецидивісти. Всі інші кримінальні злочинці відбували кару у місцевих концтаборах. Зате політв'язні з найменшими карами (2 роки) направлялись в ту далеку "кузню перековки".

Після вбивства Кірова 4. грудня 1934 р. червоний терор розпочав широку акцію "чистки тилу". Ці події досягли кульмінаційного пункту в 1937 - 1938 роках, коли навіть без суду спецтрійки НКВД попадали за грани такі категорії громадян:

Стари емігранти, що повернулись із-за кордону по "амнестії"; всі колишні офіцери ворожих большевизмові армій; вояки т.зв. білих армій, незалежно від того, чи вони були в тих арміях добровільно чи були мобілізовані; ті, що відбули кару за політичні провини; чужинці, незалежно від того, чи прийняли громадянство СССР; военно-полонені, які перебували у Німеччині та Австрії у війні 1914-1917 рр. (бо хто знав німецьку мову, був вже небез-

Х) В 1952 році з'явилася з Нью-Йорку книжка д-ра Марголіна "Путешествие в страну зе-ка" (заключеных). Високий гуманізм і близький літературно-письменницький талант автора дали йому змогу написати чудову книжку про советські концтабори. І ця праця є одним з найцінніших документів советської дійсності. Автор - жид, народився в 1900 році в Україні, в Дніпропетровську. За фахом д-р філософії Берлінського університету, громадянин Польщі. В 1940 році був він в окупованих СССР районах Польщі заарештований органами НКВД та виезений у концтабір Медвежегорськ.

печний в очах НКВД, як можливий шпигун);

всі партійці, які належали до інших партій (в Україні - до українських партій), починаючи від поступовців і кінчаючи боротьбістами та укалістами;

особи, які були причетні до опозиції Шумського, Волобуєва, Хвильового;

партійний апарат, опозиційно настроєний до генеральної лінії партії;

всі, що не підходять до вищезгаданих категорій, але за агентурними відомостями неприхильно настроєні до советської влади.

Советський уряд буде великий апарат, якому й доручає керівництво та експлуатацію в"язнів. В Москві, при НКВД ССРР, постає "Гулаг". В його компетенцію і входило загальне керівництво в"язницями та концтаборами.

З дня одержання судового вироку засуджений переходить в розпорядження цієї установи і органи суду втрачають право дальшої опіки над ним, хоча формально існували спецпрокурори, а їх обов"язком було піклуватися в"язнями. При кожному великому таборі був також прокурор, але він цілком був на послугах того ж "Гулагу", точніше "третього відділу" при таборі (філіял НКВД). Місцевими концтаборами вважались трудові колонії при в"язницях. Вони мали по кілька сот гектарів сільськогосподарської землі і на цій землі працювали в"язні. При деяких в"язницях існували також виробничі майстерні. В місцевих кацетах режим був набагато легший, а побутові умови краї. В"язень працював без охорони, мав можливість зустрічі з родиною.

Концтабори промислового значення, де обов"язково перебували політв"язні, мали цілком відмінні побутові умовини. Від озера Байкал до міста Владивосток розташований був концтабір "Бамлаг" (Байкальський магістральний лагер), заснований ще до 1930 року. Він провадив будівництво другої залізничної (рівнобіжної) колії - Хабаровськ - Владивосток. Організація "Бамлагу" налічувала в 1938 році до 800 тисяч в"язнів. Мені відомі такі філії цього табору :

"Комітетський" (штрафний), 2 кілометри від м.Хабаровська, вміщував 8-10 тисяч в"язнів,

"Красная річка" - 5-6 тисяч чоловік,

"Хорський" - 70-80 кілометрів від Хабаровська (пересильний). - 8-10 тисяч чоловік,

"Гродеково" - 2-3 тисячі чоловік,

"Артем-Грес" - 25 тисяч чоловік,

"Романівка" - 7-8 тисяч чоловік,

"Петрівка" - 8-10 тисяч чоловік в 5 кілометрах від Японського моря,

"Майха" - 4-5 тисяч чоловік (лісорозробка),

"Целуха річка" - 8-10 тисяч чоловік (виробництва шляхових споруд).

На терені згаданих промислових одиниць знаходився "Дальвостлаг" ("Дальне-восточний лагер"), це назва адміністративної установи.

Вглиб від Хабаровська на 100-120 км., на річці Іман, також був концтабір системи "Дальвостлагер". Центральна установа "Гулаг" мав свої відділи при кожному великому таборі, а в менших таборах - своїх уповноважених.

На еміграції я зустрів політв"язня з концтабору "Бамлаг" на прізвище П-ко. Він розповів мені таке :

"В листопаді 1937 року з концтаборів "Петрівка" та "Шкотово" в глибину тайги на 60 кілометрів було завезено до 3 тисяч в"язнів, щоб розпочати в зимовий час лісорозробки. Цілий місяць жили без бараків, будуючи їх. Спали під відкритим небом на голій землі, перед тим палячи багаття, щоб її розігріти. Бараки будувались на мерзлому болотному ґрунті та з сирого лісоматеріалу. Коли в"язні в грудні місяці перейшли жити в ці бараки і почали їхogrівати, вогкість була така, що третина людей захворіла на запалення легенів і це кінчалось смертю. Командант цього табору Воронов запровадив такий терор, що до травня місяця у таборі з 3.000 чоловік залишилось тільки 500".

МІЙ АРЕШТ, СЛІДСТВО та СПЕЦІЯЛЬНИЙ СУД

В період другої п"ятирічки Харків затвердив проект будівництва в нашому районі на річці Ворсклі гідроелектростанції. Вона повинна була обслуговувати 15 колгоспів та райцентр Новий Санжар. Капіталовкладів за технічним кошторисом цей об'єкт

вимагав до 2 мільйонів карб. Такими фінансовими можливостями райвиконком не володів і була потрібна допомога з боку Раднаркому УССР. Це будівництво було розпочате з моєї ініціативи і я горів бажанням довести його до кінця. Але лукава доля не дала мені здійснити цю важливу працю, бо 25. серпня 1936 року я був заарештований органами НКВД. До арешту спричинилися такі обставини.

В середині серпня 1936 року верховна прокуратура СССР офіційно оповістила про закінчення слідства в справі колишніх опозиціонерів Зінов'єва та Каменєва. Перший був при Леніні головою Комінтерну, другий - заступником голови уряду СССР. Обидва були членами Політбюро. В зв'язку з цим по всьому СССР відбувались масові зібрання працюючих, які вимагали сувероїнки для "зрадників революції". (Спробував би хтось не прийняти такої резолюції). Таке зібрання було призначено і в Новім Санджарі, в колективі службовців, до якого належав і я. На цих зборах голова райвиконкому Гонтар зробив доповідь про діяльність тих осіб і вимагав, щоб колектив службовців райвиконкому виніс ухвалу з домаганням, щоб суд, який буде розглядати цю справу, покарав їх вищою мірою соціядьного захисту - розстрілом. Далі виступив заступник голови райвиконкому Азолін (естонець) і багато інших, в більшості членів партії. Я у виступах не брав участі, бо був обраний секретарем цього зібрання і готував резолюцію. По закінченні зборів заступник голови Азолін підходить до мене і каже: "Подумайте, до чого могли ті люди докотитись". Я йому в унісон додав: "Дійсно, до чого вони дійшли, що з-за ідейних розходжень стали на шлях терору проти своїх партійних товаришів!" На цьому моя розмова й закінчилася. (Пізніше Азолін мої слова зовсім перекрутів).

В Москві проходив судовий процес над Зінов'євом і Каменєвом і 19. серпня 1936 року генеральний прокурор Вишинський виступав з заключною промовою. Я не встиг цієї промови почути в той день у радіо. Увечорі того ж дня зустрів знайомого члена партії Василенка, який раніше був моїм начальником. Василенко звернувся до мене з питанням - чи чув я виступ Вишинського. Коли я відповів, що не встиг прослухати, він почав мені переказувати зміст промови. Я з увагою його вислухав і по закінченні

сказав : "Дурні , аж он коли надумали захоплювати владу в свої руки , коли вона вже зміцніла ; якщо думали про це , то ѹ робити треба було відразу , коли самі були коло влади". Василенко ще раз попросив повторити , як я сказав . Я ще раз повторив , що вони (Зінов'єв та Каменев) дурні , роблячи наголос на слово "дурні ". Василенко , дивлячись мені є вічі , заявив : "Тоді ви солідаризуетесь з ними !" Подумавши , я сказав : "Мені з ними не по дорозі !" На це Василенко нічого не відповів , але я помітив , що в його очах блиснув недобрий вогник . Того ж вечора він подав заяву до районового НКВД , виклавши нашу розмову .

25. серпня о год . II-й ранку в приміщення райвиконкому , де я працював , зайшов слідчий НКВД Зель і попросив мене до кабінету голови райвиконкому . При вході слідчий пред'явив мені наказ на обшук та арешт . Інспектор міліції Олексій зробив обшук по кишенях . Після цього ми зайшли в кімнату , де я працював , і слідчий почав переглядати та перечитувати кожен папірець . Не було нічого знайдено і мені наказано було йти слідом за слідчим та інспектором міліції . Ми йшли до моого будинку . По дорозі приєднався до нас начальник районового НКВД Грозний , який і був далі присутнім при обшуку . Приявність начальника НКВД давала мені підставу припускати , що мені інкриміновано тяжкий політичний злочин . Обшук нічого не міг дати , бо я був перед советською владою чистий , як слюза . По закінченні всіх формальностей , дружина моя , радісно зідхнувши , сказала : "Я тепер спокійна , нічого не знайдено , - це якесь непорозуміння " . Гірко усміхнувшись , я подумав : яка вона наївна ! Я відчував , що справа тільки розпочинається . Коли мені начальник НКВД велів взяти з собою постільну білизну , то лише тоді дружина та діти зрозуміли , що скоїлася над нашою родиною нещастя .

Скоро опинився я в камері за гратами . Увечері мене викликав слідчий . Заповнив анкету , де були запити не тільки за мене та за батьків , а навіть і за дідуся та бабусю . Цілу ніч я не спав , все передумав . Одна думка змінювалась іншою . Не міг собі ніяк уявити , щоб був за мною якийсь антидержавний злочин . Передумавши всю свою діяльність не лише останніх місяців , а навіть і років , я не знайшов за собою нічого такого , що могло б мене привести сюди . О 9-й годині ранку слідчий викликав ме-

не на допит. Спочатку повчав, що тільки правдиве визнання своєї провини перед державою зможе полекшити мою долю. Я дав відповідь, що в мою чесність він може вірити. Перший допит продовжувався 7 годин. Я говорив не тільки про те, що робив у своєму житті, а й про те, коли й що думав. Згадав і про свою недавню розмову, яку вів з Василенком. Досвідчене обличчя слідчого не поворушилось ні одним м"язом, коли я оповідав про цю історію.

. Слідчий увесь час намагався роззброїти мене морально і це йому пощастило, тим більше, що слідство велося під кутом "далекого поцілу".

Помітивши, що я став цілком деморалізований від арешту та тисячі запитів, слідчий вміло перейшов на політичну тему і поставив запитання, як я розцінюю правий ухил в партії. Я дав коротку відповідь, що права течія співчуває становищу селянства і користується пошаною серед нього та інтелігенції, а особи, які очолюють цю групу, взагалі авторитетні в ССР. Тут він мене зупинив і додав, що на сьогодні допит закінчився Друга. моя самітня ніч видалася ще довшою. Почав пригадувати, що говорив слідчому на допиті і зрозумів, що в очах НКВД я заплямував себе, як опозиціонер правого ухилу. Тільки тоді я відчув, як багато наговорив на себе всяких дурниць.

На другий день слідчий почав складати протокол зізнання і першим його питанням було - що я сказав йому про правий ухил в партії. Все стало мені зрозумілим і я інстиктивно відчув, що тенети на мене вже надіті. При дальших допитах слідчий настригливо допитувався, чи я не належу до якоїсь антисоветської групи? Ця комедія продовжувалась довгий час, доки слідчий був примушений пред"явити мені конкретне обвинувачення та ознайомити з матеріалами слідства. Я був надзвичайно здивований та радий, коли побачив, що мене притягають до відповіданості за балашки з Василенком, де я Зінов'єва та Каменєва назвав дурнями. Це мене підбадьорило і я сказав слідчому: "За що ви мене так довго мучили? Все це нічого не варте". Він тут же відповів: "Ви одержити кару щонайменше трьох років далеких таборів".

Я вимагав зустрічі з Василенком, хоча б для того, щоб плюнути йому в обличчя за його безсороюний та злочинний вчинок, але

був скоро відправлений в полтавську в"язницю, де мене приділили в спецкорпус, як протидержавного злочинця.

Не минув і тиждень, як мене викликали й спрямували в район на додаткове слідство. Я насторожився, відчуваючи, що знову слідчий почне "пришивати" якусь справу. При зустрічі слідчий дійсно познайомив мене з протоколом допиту Азоліна, який був викликаний як свідок в моїй справі. Цей новий свідок подав проти мене ряд обвинувачень:

1. На зібранні профспілкового колективу, коли розглядали справу Зінов'єва і Каменєва, я не виступав проти них, а це ніби означає, що я солідаризувався з ними.

2. Після закінчення зібрання я заявив Азоліну: "Хіба справедливо судити людей за ідейні розходження?"

3. Азолін вважає, що я належу до прихильників правого ухилу в партії. Підстави такого обвинувачення - я йому припіречав книжку академіка Струміліна під назвою "Плянування в ССР", а йому (Азоліну) відомо, що Струмілін належить до правої "опозиції".

Всі ці обвинувачення я відкинув. Більшої дурниці не може бути, як ставити людині в провину, що вона не виступала на зібранні, де присутніх було більше ста осіб, а у виступах брало участь 10-15 чоловік. Але, якби навіть я й висловився так - "хіба справедливо судити людей за ідейні розходження?" (а я й так не говорив), то хіба це протидержавний злочин? Ще слабше було обвинувачення за книжку Струміліна. Цю книжку видало советське видавництво, а харківська плянова комісія надіслала в район, як допоміжну інструктивну літературу. До того Азолін, як заступник голови райвиконкому, очолював районове плянове бюро, а я працював економістом-пляновиком і дбав, щоб мій безпосередній начальник був ознайомлений з літературою про плянування. І хоча матеріали моого обвинувачення в інший час та в іншому місці нічого не були б варті, проте слідчий додав те все до загального матеріалу обвинувачення і за місяць я одержав у полтавській в"язниці офіційне обвинувачення. Головні його тези були такі:

1. За політичними поглядами належу до правого ухилу,
2. З корисною метою (?) "просував" правоопортуністичну літературу (книжку акад. Струміліна "Плянування в ССР"),

З. В моєму вислові "Дурні, аж коли надумали захоплювати владу" ... цілком виявилась моя солідарність з Зінов'євим і Каменєвим.

Далі було подано мою політичну характеристику, яку слідчий Зель не поскупився підфарбувати поліційним лексиконом.

Було згадано, що в часи жовтневої революції 1917 року я був у Петрограді, в Зимовому Палаці і, як юнкер, захищав Тимчасовий уряд. Від 3. грудня 1917 року до січня 1918 року я перебував в одній із старшинських шкіл Києва і там зі зброєю в руках боронив Центральну Раду. Отже був "махровим" петлюрівцем".

Також було підкреслено, що в 1920 році Кременчуцька залізнична ЧК взяла мене як закладника.

Наприкінці слідчий робить висновок, що моя провина перед державою цілком доведена і мене притягають до відповідальності за ст. 54, пункт 10-й карного кодексу УССР (це значить контрреволюційна агітація).

В 1936 році ще існувало право для підсудних при одерженні від слідчого акту обвинувачення мати державного оборонця. Та вже у в"язниці я був поінформований, яка роль оборонця в політичних справах в закритім суді НКВД. І я від оборони відмовився.

Щойно згодом мені пощастило довідатись про ті обвинувачення проти мене, які не ввійшли в офіційні документи судового слідства. В 1931 році харківська обласна плянова комісія відрядила мене в м. Дніпропетровське на учебні курси економістів-пляновиків. Курси відбувались при міській раді. Політекономію викладав проф. Саковський (науковий секретар Дніпропетровської Обласної Плянової Комісії). На одній з лекцій Саковський розповів курсантам, як в 1928 році на завод ім. Петровського приїжджаала американська робітнича делегація і ставила йому ряд питань, з яких найголовнішим було - яка була пересічна платня робітника заводу до революції, а яка тепер?

Вже не пригадую поданих цифр в цій справі, але добре запам'ятав, як проф. Саковський нам зазначив, що платня в 1928 році була вище від дореволюційної. Тоді я вирвався й "випалив": "Ви делегації неправду сказали, бо подали про 1928 рік цифри не реальності платні, а номінальної, яка в паритеті золотого карбованця є менша". Як видно, проф. Саковський (член партії) знайшов

потрібним надіслати до Ново-Санджарського НКВД інформацію про мене, бо слідчий згадав і цей факт, але не вніс його в акт обвинувачення.

С П Е Ц С У Д

9. листопада 1936 року в приміщенні Полтавського НКВД відбувся суд спецколегії харківського обласного суду (в той період Полтава не була областю). Цього дня у в"язниці мене розбудили раніше, поголили і постригли. До приміщення суду чомусь відправляли не "чорним вороном", а під охороною. На З-х підсудних 6 конвоїрів. Мою справу розбирали першою. Прибули й свідки проти мене – Василенко та Азолін. Крім охорони та свідків, в залю нікого не пускали. Головою суду був Шевченко.

Коли всі формальності було проведено, голова трійки звернувся до мене з запитом, кого допитувати першим – мене чи свідків (можливо, хотів показати "демократичність" суду). Я заявив, що просив би мене допитувати першим, так це існує у відкритих судах. Суд ухвалив протилежне – допитувати першими свідків. Я уважно слідкував за ними, як вони хвилювались та плутались, і думаю, які вони жалюгідні в очах цього страхітливого органу. Обидва свідки – члени партії, відповідальні працівники, і я сам часто заслуховувався у їхні промови, які вони колись виголосували. Тоді вони говорили твердо, сміливо і навіть змістово, перед великою й поважною авдиторією, а тут вони розгубились ...

Першим допитували свідка Василенка (головний свідок обвинувачення). Він закінчив харківський Пляновий Інститут і більше року був моїм прямим начальником, очолючи районове плянове бюро. Його свідчення про мене були виключно негативні. Я попросив слова і запитав Василенка, чому він робить мене чужою советській владі людиною тільки тепер, а не говорив про мої "злочини", коли був моїм начальником. Це питання ще більш загострив, звертаючись до Василенка, один із членів суду. Василенко подібного не чекав і зовсім розгубився, та на допомогу прийшов йому сам голова суду, звелівши Василенкові сісти.

Коли підійшла черга на Азоліна, він, зваживши, яка неприємність чекає свідка, якщо він говорить неправду (хоч і в за-

критому суді), заявив, коротко, що він тільки підтверджує зізнання, які дав на слідстві.

Я держав себе зовсім спокійно, бо ще й тут вірив у советське правосуддя і чекав повного виправдання. До того ж і ці необґрунтовані виступи Василенка мене підбадьорили. В ході суду голова розкрив конверт, де знаходилась моя характеристика, яку видав Райвиконком, і зачитав. Зміст її був ляконічний: працював на такій то посаді, стільки то років і з працею справлявся. Навіть голова суду зазначив, що характеристика позитивна, а я подумав: невже я більше не заслужив, працювавши щиро й сумлінно стільки років? Треба одначе знати, що советська мораль має іншу зasadу: якщо хто потрапив до НКВД - не старайся його захищати, бо за це сам туди ж потрапиш. Характеристика Райвиконкому отже була навіть дуже відважною.

У в"язниці мені пощастило довідатись, що санджарська районова газета "Ленінським шляхом" скіркувала мене перед громадою району, як "великого контрреволюціонера". Все ж перед судом я намагався довести, що слово "дурні", сказане про Зінов'єва і Каменєва, доказує, що я їм не співчував. Я тільки невдало склав речення, але на думці я мав зовсім не те, в чому мене обвинувачують. На ці мої слова голова суду подав таку репліку: "Не робить з себе теж дурня, бо ви ним не є - у вас прорвалось те, про що ви думали часто" ... Це мене дуже збентежило, але я все ж продовжував захищатись. Щодо книжки Струміліна, то я пояснив, що вона довгі роки знаходилась в офіційному користуванні і цензура її не забороняла. Таким чином, я "не протаскував", як мені закидають, а відкрито рекомендував Азоліну офіційну літературу з ділянки плянування. Щодо обвинувачення в правому ухилі, то я сказав, що я висловився неточно, бо просидів на першому допиті 7 годин. Та й слідчий, зламавши мене морально, змусив мене сказати те, що йому найбільш було потрібне. Далі я нагадав статтю в газеті "Ізвестія", де було сказано: "Ми повинні без жалю карати справжніх контрреволюціонерів аж до фізичного їх знищення, і навпаки, ми обов'язані бути уважними й обережними до тих, хто випадково потрапив до цієї категорії". На це голова з посмішкою зауважив: "Не агітуйте нас!" В своєму останньому слові я прохав виправдати мене повністю.

Суд пішов на нараду, і вироку довелося чекати 20-30 хвилин. Вийшов суд і зачитав вирок, де було сказано, що мене засуджують на три роки далеких тaborів, а після відбуття кари позбавляють на два роки громадянських прав. Вирок я вислухав спокійно, бо вже в ході суду був приготований на це.

Коли мене привели знову до "язниці", я почував себе багато краще, ніж під час моєї чистки в 1929 році. За годину моя дружина викликала мене на побачення. Тоді дозволяли зустріч на 15 хвилин і через ґрати. Дружина добилася у голови суду (може тому, що українець) зустрічі без ґрат. В цей час моя дружина була для мене ще більше дорогою та близькою. Я знав, яка трагедія чекає її і дітей через мое ув'язнення й мій "злочин". Більше всього я її прохав за дітей (вона була не рідна їм). Їх було троє і вони почали щойно ходити до школи. Старша донька - в 7-му класу, син - у 8-у, і найменше - у 4-у класу. Дружина встигла сказати, що вона не може знайти для себе праці: скрізь відмовляють, як дружині "контрреволюціонера". Рівно дів'ять місяців вона шукала праці після моого арешту. Нарешті прийняли її за офіціантку у дитячу санаторію і то тільки за протекцією авторитетних осіб.

Через три дні я склав касаційну скаргу і подав до Верховного Суду УССР, а на другий місяць одержав відповідь, що вирок залишається в силі. Так справдилось прислів'я : "хоч слово не обух, а від нього люди гинуть". Знову розпочалось сіре одноманітне тюремне життя. Режим з кожним днем ставав суровішим. Нові арештанти прибували партіями. В мою камеру прислали старшого лейтенанта за прізвищем Стариков. Він служив у танковій частині полтавської залоги. В приватній розмові з двома офіцерами про військову культуру німців Стариков заявив: "Я хотів би бути теж німцем". Пізніше його спецтрійка засудила на три роки з позбавленням прав на два роки. Він теж відбував кару на Колимі, де втратив праве око. Другий військовик, що прибув теж в мою камеру, мав звання техніка. Це був українець, за прізвищем Омельченко. Обвинувачували його в тій самій справі, що мене : під час процесу над Зінов'євим та Каменевим один з його колег заявив: "Іх, негідників, треба знищити". А Омельченко йому відповів : "Я не згідний з цим" ... Одержав він 4 роки.

На початку листопада 1936 року (перед моїм судом) у в"язниці стався такий випадок. В камеру, де я перебував, несподівано зайдла комісія в складі 5 осіб. Попереду висока людина в шкірянім пальті, російською мовою відрекомендувала себе: "Я помічник верховного прокурора СССР, у кого з вас є скарги на слідчого, що оформив вашу справу?" Могильна тиша. Він знову запитує. Тоді я заявив, що мій слідчий вів мою справу тенденційно, тільки негативно освітлюючи мое ставлення до советської влади. Прокурор брутально відповів: "Ви думали, що ми вас посадили сюди, щоб преміювати патефоном?" Тоді я в унісон йому: "Для чого тоді питаете, коли так відповідаєте?" Він на це зовсім не відповів і комісія негайно вийшла.

Хоч це був іще тільки 1936 рік і "Бжовщина" ще не починалась, отже й НКВД ще не було таке страшне для прокурорів, проте слова прокурора, говорили за те, що ми, політв"язні, зовсім беззахисні. Як видко, не випадково було послано з Москви комісію. Але замість того, щоб вислухати скарги, прокурори цинічно насміхались над покривдженими. В цей період у сусідній камері сидів політв"язень, який перебував у слідстві 17 місяців. Щоб не показувати такого, надто яскравого випадку, адміністрація вивезла його на час перебування комісії в тюрмі з спецкорпусу до будинку обласного НКВД. Підходив знаменний день в СССР – день "сталінської конституції" – 5. грудня 1936 року. Цей день був офіційно визнаний державним святом. Ніде не існує стільки ілюзій і надій на покращання долі, як у тюрмі перед в"язнів. Багато з нас сподівались, що уряд заради цього дня проголосить амнестію. Коли ж надійшов цей день, то нам і 15 хвилинну прогулянку скасували. Зовсім не випустили з камери.

Коли мене з полтавської в"язниці наприкінці грудня 1936 року перевезли до Харківської, на Холодну гору, дружина моя, приїхала туди за 120 кілометрів, щоб добитись побачення, але їй не дозволили, і я скоро був відправлений в далкий етап, на Колиму.

НА ДАЛЕКІЙ КОЛИМІ

Ленін писав, що для в"язнів страшна не так сама тюрма, як

різні етапи. Але Леніна возили по етапах в царській Росії. Треба було б сподіватись, що в такій державі, як СССР, не повинно й спомину залашатись про ті етапи. Але вийшло щось протилежне.

В середині січня 1937 року я був призначений на етап у місто Владивосток для відправки на Колиму. Від Москви до Владивостока 9.680 кілометрів (приблизно подібна віддаль і від Харкова). Щоб транспортувати в зимовий час при морозах 35 - 45 ступенів (Цельзія) через Сибір тисячі людей, необхідно було потурбуватись не лише про їжу та санітарне обслуговування, а й про вагони, в яких в "язні" мусіли перебувати в дорозі більше місяця.

Коли увечорі погнали нас з тюрми до залізниці (нас відправляли вночі) і привели до вагонів для посадки, ми були перелякані : у вагонах були щілини і вітер вільно розгулював, намітаючи сніг. Зате був присутнім тут сам прокурор з обласного суду. Ніхто з нас до нього не звертався, бо це досить тяжка справа добитись чогось від нього, і ми самі приступили до впорядкування вагонів. Пішли в хід ганчірки, дошки і справа значно покращала. У кожен вагон напихали по 40 осіб, в той час, як верхні та нижні нари вагону смпроможні вмістити під час сну лише 36 осіб. По дорозі ми багато терпіли від нестаці води до пиття та наше щастя, що ми їхали зимою і не зазнали тих мук від спраги, які люди переживають в літній час.

Вкінці лютого 1937 року ми добралися до Владивостоку, де в 5 кілометрах від пристані був розташований переселенчий табір на 20 тисяч осіб. Тут нас і розмістили, щоб згодом відправити на Колиму.

25. березня 1937 року був споряджений перший караван в кількості шести великих суден: "Дніпрострой", "Джурма", "Індігірка" та інші, в супроводі льодоламів "Красін" та "Добрина Нікітіч", і ми вирушили в далеку небезпечну морську путь. Цей шлях веде через Японське та Охотське море. І є набагато коротший, що веде через Татарську протоку, але він дуже небезпечний для плавби.

Я згадав, що наші судна супроводили льодолами "Красін" та "Добрина Нікітіч". Справа в тому, що Охотське море стає придатним для плавби лише в травні, а до того часу воно вкрите

льодом. Льодолами мали розчищати від льоду шлях для пароплавів. Цим вони були кожну весну й зайняті. Але коли будували льододам "Красін", то советська преса писала, що він буде використаний виключно для наукових цілей вивчення Арктики та Північного бігуня.

Японське море проїхали спокійно. Коли ж увійшли в Охотське, то нас захопив штурм, який продовжувався дві доби. Штурм доходив до 9-ти балів. Не обійшлося без аварії. Пароплав "Джурма", закуплений в Японії, тріснув від удару льоду і лише сміливість та досвід капітана запобігли катастрофі. Був ще інший цікавий випадок. Охорона, яка нас супроводжала, завжди була одягнена у військову уніформу. Коли ж ми стали наближатись до Курильських островів, що належали Японії, несподівано охорона вийшла на палубу в цивільному вбранні (але з пістолетами в кишенях). В концтаборі вияснилось, що цей "фокус" завжди тут застосовується з тією метою, щоб японці менше додумувались, який "вантаж" перевозить ця експедиція.

В таборах Колими розповсюджені були чутки, що одного разу японський винищувач зацікавився, що перевозять в такій великій кількості з Владивостоку і зробив перевірку судна. Отож, щоб замаскувати в "язнів", на кожного з них складається фіктивна умова, як на вільнонайнятого, що йде на відповідний термін на працю.

Немало ми пережили пригод за 16 діб цього небезпечного морського шляху, але добрались таки до бухти Ногаєво, а це й означає - до землі "Колими".

В советському підручнику з економічної географії більше є відомостей про Північний бігун, ніж про Колиму - край, де працюють мільйони людей і де тепер вирости в непрохідних болотах цілі міста з десятками тисяч населення.

Територія Колими розтяглася між Охотським морем та Північним Льодовим океаном, на просторі багатьох тисяч квадратових кілометрів, між $50-70^{\circ}$ північної широти і $140-170^{\circ}$ західної довжини. Через цей великий простір протікає річка Колима, яка впадає в Північний Льодовий океан. Від цієї річки походить і назва всієї території, що виникла з концтаборового жаргону. Рівнобіжно до Колими тече друга велика річка під назвою Індігірка. До 1940 р. ні Колима, ні Індігірка не були сплавні.

Обидві річки багаті на рибу різних порід. Колима нагадує гірську річку. Ширина (де автору доводилось бути) 30 - 40 метрів. По головному шляху від м.Магадан до р.Колими 400 кілометрів, і до Індігірки - біля 700 км. Ще в 1940 році цей шлях доходив до р. Індігірки, а далі провадились геологічні розвідки, куди автом не можна було заїхати і де просувались по болотах за допомогою тракторів марки "ЧТЗ".

Територія ділиться на три головні частини: Верхньо-Колимську, Середньо-Колимську і Нижньо-Колимську. З квітня 1937 року до липня 1940 року проживав я на 63-й географічній паралелі (паралель Ленінграду). Клімат Колими в цій паралелі різко континентальний: взимку мороз 60-70 ступенів(Цельзія), а влітку, ненадовго, спека 30-35ступенів.. Зима починається з середини серпня і триває до половини травня. Перші морози починаються вже в серпні і в вересні доходять до 10-15 ступенів, жовтні - 30-40 ступенів, листопаді-грудні - 40-50; в січні і половині лютого до 50-60-65 ступенів. Бувають стрибки (ненадовго) до 70 ступенів(в 1938 році я пережив 67 ступенів. Великі морози проходять імлою, але зовсім без вітру. Сніг починає падати з перших днів вересня. Глибина снігу I - I,5 метри. Вітри взимку бувають рідко, і при тих морозах вони убили б усе життя. Два-три рази на зиму, по два-три дні, лютує велика сніговія (пурга) і тоді всяке нормальнє життя завмирає.

Літо починається з половини травня і продовжується до серпня. В червні - липні буває спека, яка продовжується годинами і закінчується великими зливами. Рослинність дуже вбога. Росте тут головно - чагарник (ягоди різних порід, звичайно у дикому стані). Дерева виключно шпилькові - смерека (пихта) та ялиця. Рельєф - ланцюги гір - сопок. Ґрунт виключно кам'яністий з верхнім грубим шаром торфовика та великою кількістю кварцитів - сопутників золота. З корисних копалин головне значення має золото. В останній час ходили чутки, що знайдено плятину. Добувається у великій кількості кам'яне вугілля. Дорогоцінні метали дали Колимі велику славу та оживили її. Виключно через цю економічно важливу територію советський уряд примушений був вести мирну політику щодо Японії, бо вона могла своєю морською флотою відрізати цей край і підняти повстання на Колимі серед мільйонів в"язнів. Отже, цей край сьо-

годні для СССР є не тільки важливою економічною базою, але й стратегічним пунктом Далекого Сходу.

До першої світової війни територія Колими налічувала до 7 тисяч населення, переважно якутів, і на мапі була нанесена лише одна річка Колима, а цілий край вважався болотяною пустелею (тундрою чи тайгою).

З 1932 року розпочинається економічне опанування цієї території. В тому році почали сюди прибувати перші транспорти в "язнів і розпочалося в широких розмірах будівництво об'єктів. Розбудовано пристань Ногаєво в північній частині Охотського моря. В 3-х кілометрах від пристані збудовано місто Магадан. Від цього міста прокладається головна шосейна магістраль в напрямі Колими, бо на її берегах геологічні розвідки відкрили великі зложжя золота. Треба було прочистити та збудувати культурний шлях в гористій та болотистій місцевості, який повинен був взяти на себе увесь тягар будівництва краю. В 1940 році цей головний шлях почався від міста Магадан і йшов на 720 кілометрів до річки Індігірки (ширина 7,5 метрів). Не зважаючи на те, що вся праця проводилася даровою невільницькою силою, вартість одного кілометра шляху (без споруд - мостів) обіймалась в 39 тис. карб. (Ці подробиці мені відомі через те, що після відbutтя кари і звільнення, я працював там економістом при головному управлінні шляхів). Від цього головного шляху йдуть дорожні вітки в різних напрямках.

За 8 років будівництва Магадан перетворився у звичайне культурне місто з населенням до 30-ти тисяч. Тут збудований авторемонтний завод з кількістю 700 - 800 робітників. 400 кілометрів від Магадана побудовано селище під назвою "Палатка", а за 520 кілометрів - друге - "Ягідка". В обох населення налічувалось тисячами. Це центри Колими. Вони є ключем до всіх об'єктів для видобутку золота.

На великій території Колими налічувалось сотні виробничих селищ, а ще більше було осередків видобутку золота; щодо кількості працюючої людності, то деякі об'єкти мали до 20 тисяч осіб. Я сам працював в копальні "Нечаянний", яка мала п'ять окремих дільниць і в кожній з них до 5 тисяч осіб. З цього роблю висновок, що на Колимі в 1950 році було зо два мільйони в "язнів. В підтвердження цієї кількості в "язнів подаю такий офі-

ційний матеріал :

28. травня 1940 року від управління "Севвослага" я одержав довідку про звільнення (форма ч.25) за ч. I486I. Ця форма видається виключно політв"язням, коли їх звільняють на волю. Отже ч. I486I означає кількість звільнених на волю від січня до кінця травня 1940 р. На основі цього документу можна твердити, що коли на протязі 5 місяців 1940 року звільнено було політв"язнів кругло 15 тисяч осіб, та за 12 місяців виходить 35 - 40 тисяч.

Оскільки табір Колима існує від 1932 р., то за 8 років з нього могло бути звільнено понад 300 тисяч в"язнів. Така кількість звільнених могла бути тільки там, де загальна кількість в"язнів становить щонайменше два мільйона осіб.

Якими шляхами сполучений цей край з центральними областями СССР? Від Владивостока до м. Магадана він сполучений через Охотське море - коло 3-х тисяч кілометрів, та з Владивостока до Москви, як вже сказано, 9.680 кілометрів. Така віддалі вимагає великого морського та залізничного транспорту для довоzu засобів виробництва та харчів і т.п. для великої кількості людей, що сьогодні там працює.

Навігація Охотським морем розпочинається з березня і триває до грудня. Крім морського шляху існує повітряне сполучення з містом Хабаровське. В липні 1940 року в 15 кілометрах від Магадану вже був побудований аеродром.

Технічним організатором усіх праць на Колимі є господарська установа під назвою "Дальстрой". Постачальником робочої сили є НКВД СССР, його відділ "Гулаг". "Дальстрой" має філії для набору технічної інтелігенції: в Ленінграді, Москві й Владивостоці. Ці філії вербують за контрактом на 3 роки фахові кадри в галузі гірничого виробництва, пляхового будівництва, геологічних розвідок та інших важливих ділянок праці - фінансистів, економістів, бухгалтерів, виплачуючи їм велику платню (проти існуючих в СССР ставок - відношення 1 : 3). Доплив кадрів туди великий, бо крім того всі ті особи мають "броню": на випадок війни не підлягають мобілізації.

Хоча механізація видобутку золота поставлена не зовсім добре і в багатьох місцях застосовується примітивний метод праці, все ж через багаті поклади золота наслідки виробництва дуже ве-

ликі. В 1940 році директор "Дальстроя" Ходарев доповідав про темпи зросту видобутку таке:

В 1937 році видобуток золота було збільшено проти 1936 на 34 %, в 1938 році проти 1937 року на 35 %, в 1939 році проти 1938 року на 32 %. І далі директор зробив висновок, що видобуток золота в 1939 році на Колимі вдвічі перевищив видобуток за цей же 1939 рік у Південній Африці та в Японії разом узятих (цей виступ вміщений був у таборовій газеті, яка була доступна і для в"язнів)^{x)}.

Як же живуть колимські в"язні ?

Одяг та взуття робітників на копальннях золота добре, бо інакше великі морози зовсім не дали б можливості працювати. Зимою теплі валянки, ватяні штани, тепла фуфайка, піджак і тепла шапка. Та ѹ цього було недосить при тих морозах, що з вересня по квітень лютують безперервно. А найголовніше - одяг та взуття в забоях скоро зношуються, а зміна провадилась раз на рік.

При таборі існувала лазня, яку треба було відвідати в означений день після праці і черга не раз вистоювала до 12-ої години ночі. Санітарно-лікарська допомога, навіть на промислових об'єктах, поставлена погано. В таборі, де мешкало більше 2 тисяч в"язнів, була лікарня з стаціонаром. Рідко її очолював лікар, частіше лікпом (фельдшер) і то не з шкільною осві-

x) Австрійська газета "Оберестеррайхіше Нахріхтен" (Лінц) під заголовком "Таємниця советського золота" подає: Цю таємницю советського золота за останні місяці принаймні частково вияснено. Советський Союз провів геологічні досліди в найхолоднішій частині Сибіру і там відкрито дуже великі поклади золота. Цей простір більший ніж сьогоднішня Німеччина, його західну межу становить річка Колима. Там живуть сьогодні, як кажуть, 5 мільйонів осіб. Лише небагато днів влітку температура підноситься понад 0, взимку морози сягають 75 ступнів.

Адміністрація цього простору, знана під назвою "Дальстрой", підлягає московському НКВД. Туди не можна заїхати прямим шляхом. (???) Колоністів привозять транссибірською залізницею до Владивостоку, а звідтіля кораблем до збудованої кілька років тому пристані Магадан, на північ від Охотського моря. Вже в 1933 році советська продукція золота, що становила близько 60 тонн, досягла стану 1912 року. Сьогодні вона вагається мабуть між 380 - 400 тонн і досягне внедовзі рівня Південно-Африканської продукції" (Найбільшу продукцію золота має Південна Африка - 310 тонн щороку, а США тільки 71 тонн).

тою, а той, що пройшов лише 3-місячну підготовку. З 1937 року на Колимі офіційним наказом було відібрано лікарям право займати посади за своїм фахом, якщо вони були покарані за 54 статтею кримінального закону УССР (58 стаття РСФСР - контрреволюційні злочини). Категорія цих лікарів працювала кайлом та лопатою в забоях шахт.

Хірургічний відділ при лікарні технічно не був в достатній мірі обладнаний, і хто потребував навіть і нескладної операції, то часто справа кінчалась смертю. На менших дільницях табору були тільки амбуляторії, очолювані зовсім малописьменними особами.

Праця в шахтах давала великий відсоток травматичних пошкоджень. Крім цього, поширені були хвороби цинги (скорбут) та ревматизму. Вони збільшували контингент хворих. Та найгіршею хворобою було обморожування тіла, що вимагало довгого лікування і звільнення від праці. Медичний персонал діставав суворі директиви давати тільки певну кількість звільнень від праці за хворобою і той персонал примушений був дотримуватись тієї беззаконності, щоб самому не потрапити під суд за саботаж. Але були такі періоди зимою 1937 - 38 років, що 25 % одержували звільнення через обмороження. В такі дні внутрішній стан лікарні нагадував бойові обставини фронту, коли польовий лазарет не встигає зробити перевязки раненим. Звільнення від праці могли діставати лише ті хворі, які мали температуру, і горе було тим, що їх хвороби не супроводжались температурою, як, напр., при ішіясі, який проте був широко розповсюджений серед в'язнів. Кримінальні злочинці за допомогою хабаря часто одержували фіктивні звільнення.

Кухня готувала їжу тричі на добу. Снідання починалось в 5 годин ранку і складалось з однієї "зупи". Але треба було ставати в чергу за годину раніше, бо інакше в"язень, особливо політичний, не встигав одержати іжі до виходу на працю. Їжа розподілена була за трьома категоріями в"язнів: перша - в"язні, які норму праці виконували вище 100 відсотків. Вони одержували 800 - 1000 грамів хліба, дві страви на обід та вечір. Але навіть і ця категорія не наїдалась. Друга - для тих в"язнів, що давали норму праці пересічно 80 - 100 відсотків.

Вони одержували 600 - 700 грамів хліба і одну страву на сніданок, обід та на вечерю. Третя - штрафна категорія, до якої зачислялись ті, що виробляли менше 70 відсотків норми. Вони одержували 400 грамів хліба та одну зупу на обід. Хто потрапляв на цей штрафний приділ, за короткий час втрачав сили і хворів цінгою, що потребує довгого лікування та посиленого харчування.

Виробниче життя в таборах побудоване так, що не було найменшої праці, яка б не мала твердих норм. Ці норми збільшувались з кожним роком, і в галузі продукції золота дійшли до таких великих розмірів, що виконати їх було неможливо. Москва дала наказ зменшити собівартість добутого кілограма золота. На економічній мові це означало підняти виробничі норми, заощадити харчовий приділ, взуття, одяг, збільшити час праці і одужувати на всьому. Згадати норми тепер мені тяжко. В цій галузі працював великий штат вільнонайнятих фахівців-економістів, пляновиків, нормувальників, статистиків.

Наведу один приклад про працю ручною тачкою в шахті "Грунт кам'янистий". Норма на одного в"язня" - від 3 до 10 кубічних метрів (один кубометр має 1,5 тонни ваги). Цю кам'яну масу треба набити джаганом (кайлі), скласти лопатою на тачку і відвезти на велику купу, що сягає височини 10 - 15 стіп і є віддалена 50 - 300 метрів від місця праці. Як правило, працюють три особи разом (ланка), з них два накидають землю на тачку лопатами, третій возить (по-черзі). Кожний з нашої ланки встигав за одну годину вивозити 20 тачок на віддалі 100 - 150 метрів 10 стіп висоти; два інші встигали йому накидати землю. Праця провадилася інтенсивно цілих 10 годин все тими самими темпами, і ми - три чоловіки - виконували норму на 100 - 110% (норма в таких умовах становила 6 кубометрів на особу). Але подібні показники давали люди з доброю фізичною силою середніх років, ті, що вміли працювати на тяжких роботах. Подібних прикладів було не більше 5 - 7% працюючої кількості людей. Решта виконувала 60 - 80 відсотків своєї норми. Це було в 1937 - 38 рр., коли в"язнів" примушували працювати на добу 12-14 годин. День відпочинку тоді був зовсім зліквідований.

Тяжкі умови праці викликали моральний занепад політв"язнів" та їх фізичне виснаження. В додаток, почалося організова-

не масове знищання над нами кримінальних злочинців. Низовий адміністраційний апарат - як бригади, наглядачі - був складений виключно з злочинного елементу. Іншої назви вони нам не давали, як "фашист", "бандит", "ворог народу". Хто зустрічався близько з цим злочинно-карним світом, може уявити безпорадну та нещасну нашу долю, коли людина зі звірячими інстинктами мала повне право над нами, як рабами. Нас вони постійно били. Справа зайдла так далеко, що бригади, які складались з криміналістів, почали виходити на працю лише для показу та форми, а в дійсності вони працювали мало. Зимою грілись довкола вогню, а літом грали в карти. Щоб затерти сліди цих злочинних дій, бригадир зараховував нашу працю на ті бригади криміналістів, які мало працювали. Хто посмів про це донести - платив своїм життям.

Ми були свідками їхньої психично-статевої покаліченості (гомосексуалізм тощо). Під час сезону літньої промивки золота для охорони від цинги, а вірніше для заохочування в "язнів до праці, видавався ректифікований спирт. Але його рідко видавали політв"язням, його випивали криміналісти та адміністрація. Тоді ці дні були для нас найтяжчим іспитом: п"яна юба розпочинала свої садистичні вправи і ця оргія закінчувалась побиттям "нашого брата" на очах охорони.

Літом 1938 року я одержав від дружини пакунок - кілька фунтів сала та цукру. Не встиг його розглянути після праці, як від старости табору одержую записку, де він просить продати "пів фунта сала". Виконую це "прохання" (очевидно не за гроші, а за спасибі). Одержані посильку в таборі - це велика подія для в"язня. Сходяться напівголодні найближчі друзі і треба їх почастувати, цього вимагає таборова етика. Розсідаємося на таборових нарах (найближчі друзі) і розкладаємо ті надіслані "ласощі", щоб відзначити це свято. Ралтом гасне електрика. В цю мить добра половина пакунку вже в руках криміналістів. Пізніше з "ясовується", що вони, щоб мене пограбувати перерізали електричний дріт. А з якими труднощами моя дружина складалась на ці харчі !

Скоріше одержую другий пакунок від сестер, в якому теж було сало та цукор. Кілька днів ховав це в приміщенні таборового каптенармуса, але потім він відмовився, щоб не відповідати за

пакунок.

Ці обставини примусили мене брати пакунок на працю, щоб його не вкрали в таборі. На праці пильно його охороняю. Так щасливо проходить один день, другий, третій. На четвертий, по закінченні праці, бригадир складає обрахунок скільки зроблено за день, переводячи обмір площин в кубатуру. І хоча цей обмір не досить складний, але він часто доводить до сварки. Так склалось і на цей раз між мною та бригадиром, ми так гаряче сварились, що в тій хвилині я забув про пакунок. Цим моментом скористались "урки", і ця посилка пішла до їх рук, як і перша...

Вся площа, де ми жили, була обнесена колючими дротами і на кожному розі стояла вежа для охорони. За перехід "демаркаційної стежки" на праці охорона стріляє без попередження. Крім того нас оточували секретні пости, собаки і різні пастки. Про втечу з табору ні в кого не могло бути й думки. Ми залишались поза всяким законом і наше життя було віддане людині-звірюці.

Нам не давали й нічю спокійно відпочити після тяжкої праці : двічі на тиждень НКВД провадило обшук і відбирало від нас навіть олівець та папір. Незалежно від стану погоди і пори року, кожний день, о годині 9-ї вечора переводилась на дворі перевірка. Перерахування в "язнів" інколи тривало 20-30 хвилин. За неуважну відповідь начальству чи то інші дріб"язкові вчинки, в "язень попадав до карцеру; літом там було по-коліна води та повно комарів, взимку - неопалено. Були випадки, що покараний за добу замерзав.

Загальний режим та терор доводили до такого розпачу, що людина йшла на свідоме ушкодження тіла : розрубувала собі ногу чи відрубувала палець. Поява різних болів на тілі не заохочувала до лікування, навпаки, хворий потихеньку запускав у рані різні сторонні речі чи бруд. Здебільшого це кінчалось гангреною й смертю. Коли подібні явища набули масового характеру, почали застосовувати розстріли при очевидних випадках такого самознищення.

Всі ці нелюдські умовини ще більш погіршувала сурова природа північного сходу. В таборах Колими в літній час вся територія на схилах гір являє собою болота з такою безліччю комарів, що треба надівати на обличчя спеціальний "накомарник". Він дуже заважав при диханні і цим погіршував стан здоров'я та

ускладняв процес праці.

В яких житлових умовах перебували в "язні на Колимі ?

В 1940 році в м. Магадан вже були побудовані двоповерхові кам'яні будинки, але зовсім гірше стояла справа з житлом в "язнів в таборах. В місцях, де виробництво триває довгий час, побудовані примітивні дерев'яні бараки. Там же, де тільки розпочиналось виробництво, ставили наспіх брезентові палатки на 50-60 чоловік. Опалення провадилось за допомогою печей - залізних бочок з-під нафти, і хто спав близько такої печі, тому було не холодно, бо обігрівання провадилось безперервно цілу добу. Гірше було тим, що знаходились далі від пічки і спали біля дверей (теж брезентових). Бували випадки, що волосся на голові примерзalo до брезенту. Тут спали здебільшого ті в "язні, які були не здібні до праці і зараховувались до "кандидатів у вічну мерзлоту" (цинічний жаргон табору). В 1937 році, за офіційним наказом НКВД ССР, всі політичні "язні", незалежно від стану здоров'я, не мали права працювати за своїм фахом, а тільки на тяжкій фізичній праці. (Цей вислів так офіційно в скороченні й звався - "ТФТ" - только фізический труд). Це означало, що професор, педагог, інженер, агроном, економіст та інші фахівці повинні були взяти в руки кайло та лопату і добувати той "метал", який був так потрібний Кремлеві.

Як поводились з в "язнями" в таборі, нехай ілюструє такий приклад : потрапивши до концтабору, я придерживався тієї аксіоми, що тільки наполеглива праця врятує мене від неминучої загибелі, і через це працював сумлінно - доки дозволяли сили. Але й залізо зношується, тим паче людина ! Зимою 1938 року я захворів на цингу. Ноги опухли та покрились ранами й фурункулами. Від праці не звільняли. Від пухлин та ран валаюки на ногах стали тісні. Місце праці знаходилось на високій горі і далеко від бараків табору. Одного дня, коли я йшов ранком на працю, від фізичної натуги при підійманні на гору з ран на ногах виступила кров. Фізичного болю я не відчував, бо було загальне послаблення організму. Розпач охопив мене, і я, замість того, щоб приступити до праці, був присів відпочити. Це побачив бригадир - одеський жулик і бандит. Він з жадобою дикого звіря кинувся на мене й почав бити. Та я вже зовсім не

реагував ... Мене непритомного відправили в лікарню, де я пролежав більше місяця.

Лікарня моого табору була в 5-6 кілометрах. Шлях туди - це суцільні у весняну та літню пору болота. В лікарню я прибув у валянках, отже і до табору, коли мене вже виписали з лікарні, змушений був болотом у них бrestи. Та рани ще не були цілком загоєні і коли я йшов, я їх розтер та роз"ятрив. Коли я прибув до табору, хвороба відновилася і з'явилась температура. Негайно звертаюсь до лікпома. Він, оглянувши мене та змірявши температуру, почав нюхати рани чи не запустив я туди гасу чи то часнику і відправив негайно мене до лікарні.

Вечером я вже лежав у ліжку. Температура піднялась до 39 ступенів. Коли надійшов лікар для огляду, він негайно запитав мене, що я зробив своїм ногам. Як я не захищався, що це валянки мені натерли рани, він не звертав уваги, тільки запитав - скільки маю років кари. - Я відповів "три". Він випалив: "За подібну симуляцію можеш одержати ще 10 років" (він вгадав, що я дістану ще 10 років, але не за це). Та він і сам добре зінав, що моя хвороба - цинга вимагає довгого відпочинку та відповідних вітамінів і харчування, чого лікарня неспроможна була дати. Отже я пролежав знову більше місяця в лікарні.

Я навів цей випадок, як один з сотень тисяч, що кожен день на Колимі траплялись серед політв"язнів за часів "ежовщини". Сотні тисяч знайшли собі могилу, якщо не через пряме фізичне знищення, то внаслідок різних, заздалегідь продуманих методів терору. Не всі політв"язні могли перенести таке життя, як переніс його я, бо я мав природне фізичне здоров"я, з молодості був добре ознайомлений з тяжкими фізичними працями, мав силу волі, оптимізм, та був активно наставлений до життя. Тільки це врятувало мене від неминучої смерти. А що сталося з тими безпорадними дідусями - професорами та іншими особами інтелектуальної праці, які не були відпорні, щоб побороти цей жах?! Вони не побачуть рідної землі, близьких і знайомих, бо заснули навіки в тім далекім суворім краю! І за що?.. Я глибоко переконаний, що більшість з них провинилася перед советською державою так само мало, як і я.

Скільки разів мені доводилось ділитись на тему моєї провини, яка привела мене в табір. Так само абсолютна більшість то-

варишів моєї недолі говорили, що не поповнили найменшого простирадлового злочину. Всі стверджували, що 1937-38 р.р. - союзницька влада організувала набір працюючої маси для виконання завдань третьої п'ятирічки в несприятливих обставинах сурової півночі та сходу. Це був одночасно підступний метод фізичного знищення потенційно вороже наставлених до союзницького режиму людей.

На початках 1938 року в таборах Колими НКВД проробило інсценізацію, яка заслуговує на окрему увагу. Апетити Кремля на колимське золото так вирости, що як багато його не добували, але на весну машину союзницького червоного імперіалізму все одно не вистачало. В 1937 році політичні відносини з Заходом загострюються. Інтенсивнішою стає підготовка до війни, а це означало, що попит на золото теж зростав, отже робоча сила повинна була прибувати на Колиму, де брак ії став дуже помітним. Потрібно було щось зробити, щоб затримати ту працючу масу в "язнів", яка закінчувала свої терміни ув'язнення. І почалася жахлива акція проти нас - політв'язнів.

З лікарні прибув я 15. травня 1938 року і ще до праці не встиг приступити, як вечером того ж дня почали поодиноко викликати в бюро УРО окремих політв'язнів (УРО - обліково-розподільчий відділ, що керує життям табору й в "язнями"). В таборі така подія кожного цікавить, але ті, що повертались, загадково мовчали й нічого на запити не відповідали. О другій годині ночі викликали й мене. Коли я увійшов до кімнати, то якийсь молодий чоловік відрекомендував себе уповноваженим НКВД і заявив, що я підлягаю слідству. З перших слів я зрозумів, що допит ведеться за протоколом, як то було й при першому арешті. Наприкінці слідчий мене питав:

І. "Визнаєте себе винним, що Ви на копальні "Нечаянний" займались антисоюзницькою пропагандою?"

Я пробував боронитись, але він зовсім не слухав моїх пояснень і заявив: "Кажіть конкретно, так чи ні?"

Я відповів: "Ні!"

2. "Ряд свідків стверджує, що крім пропаганди, Ви також займались саботажем на виробництві".

Я виймаю з кишені робочу книжку ударника, яка так дорого мені коштувала і показую йому. Він навіть не глянув на неї, а

тільки закричав переходячи від "ви" на "ти" - "говори, так чи ні?" Я знову відповів "Hi!"

Після цього він змусив мене розписатись в протоколі і заявив, що все це повинно залишитись таємницею для інших.

Я став вивчати, хто проходив такі допити. Виявилось, що всі ті, хто закінчував свій термін ув'язнення, що мали при- суд на 3-4 роки, до яких належав і я. Кожен, хто побував на цьому слідстві, поволі почав ділитись з іншими про те, що з ним робили. Виявилось - казенний, малописьменний поліційний шабльон був застосований до всіх в однаковій мірі.

Літо 1938 року минало і підійшли сумні роковини -25. серпня 1938 року, коли кінчалось два роки після моого арешту. І раптом мене і всіх, хто був на допиті 15. травня 1938 року, знову викликають в ту саму кімнату. Другого дня прибув з Магадану службовець НКВД. Коли дійшло до мене, цей службовець, проробивши певні формальності, зачитав, що постановою трійки НКВД "Севвослага", за антисоветську пропаганду та саботаж на виробництві, мене засуджено на десять років ув'язнення в концтаборах. Термін - від 15. травня 1938 року до 15. травня 1948 року.

Минуло більше п'ятнадцяти років з того часу, але при згадці про цей день у мене ще й тепер холоне кров у жилах і не хочеться вірити, що подібні речі можливі. Але тоді я, навпаки, був зовсім індиферентним, бо терор довів багатьох до якоїсь прострації, так що й життя нічого вже не було варте. Так само, як в 1933 році, коли голодні падали мертвими біля харчових крамниць, але не мали сили волі пограбувати ті крамниці.

Інші реагували не так. Білорус-інтелігент збожеволів. Але на самогубство ніхто не рішався. На моїй дільниці набрали нас - "нових злочинців" понад 20 осіб, виділили в окрему бригаду і доповнили нас політв'язнями, які мали по 25 років.

Але й чума минає, залишаючи тільки на довгі роки глибокі рубці в пам'яті народу. Народний комісар внутрішніх справ СССР Єжов був усунений і "ежовщина" почала поступово відживати і в концтаборах Колими. Потяглися комісії з Москви для вияснення, де дівались сотні тисяч людей з концтаборів Колими. Але, як завжди буває в советській дійсності, винуватими виявились най-

нижчі. Керівник "Севвослага" полковник державної безпеки Гаранін був об'явлений ворогом народу і обвинувачений у співпраці з японською розвідкою. Його іменем почали називати і цю додаткову кару, що її одержав я та багато інших - 10 років (так і називали "Гаранінський додатковий строк").

Вже на початку 1939 року деяких в "язнів", які отримали ці додаткові кари, почали звільняти. Почав і я жити цими надіями. Та пережитий терор і насилля підірвали мої фізичні і моральні сили. З працею на копальнях золота я вже не міг справитись і на початку 1939 року був відкомандирований на шляхове будівництво. На цій праці мені трохи покращало.

Підійшов мій роковий день - 25. серпня 1939 року, день, який повинен був дати мені волю. Але не звільняють. Минає місяць, другий, третій - нічого не чути про звільнення. Про додаткову десятирічну кару перед родиною промовчав, та й не дозволяли про це писати. В кінці листопада 1939 року вирішив повідомити сім"ю. Через звільненого з-під варти українця - інженера з Києва, послав листа дружині і додав скаргу на ім"я найвищого прокурора СССР Вишнівського. Можна собі тільки уявити настрій дружини й дітей, коли вони довідались про цю нову трагедію зі мною. Крім скарги до найвищого прокурора, подав скаргу також на ім"я прокурора "Севвослага". Виклав усе, що було на душі (я просто кричав, що зі мною роблять!).

Скарга подіяла: 8. січня 1940 року мене було звільнено. Але в колимських таборах звільнення ще не дає права іхати додому. Спочатку треба одержати пашпорт і аж тоді можливо робити заходи до виїзду при першій найголовнішій умові, що тебе звільняє з праці та установа, де ти працюєш. Звільнення мене застало за 450 кілометрів від Магадану, де видаються пашпорти та перепустки на виїзд з Колими. Отже, проїхати у відкритій вантажній машині до Магадану при 50-60 ступенях морозу можна було тільки ризикуючи життям, тому я всю цю справу відклав на весну.

Час від квітня до червня 1940 року пройшов на одержання пашпорту. Він вдавався політв"язням лише на один рік за серією "ДУМ" (цього поліційного шифру не розгадаю). Але цю назву добре розуміють органи НКВД і залишатись з таким пашпортом у великих містах СССР дозволялось тільки на одну добу.

Але й пашпорт одержати - другорядна справа. Найважче колишньому політв"язневі виїхати з Колими, що зв"язався там з якоюсь працею. Закону про прикріплення до виробництва робітників, а особливо фахівців, дотримувались на Колимі особливо пильно. Крім цього, існувала в НКВД така звичка, що звільнений зобов"язаний попрацювати ще вільномайданним два - три роки, склавши на це відповідний договір. Матеріальні умови для вільного найму були не погані. Після звільнення я працював економістом при головному шляховому відділі, одержуючи 900 карб. на місяць. Крім того життя тут набагато дешевше проти життя в Україні - все нормоване і в достатній мірі.

Задумувався над можливістю лишитись на Колимі ще як вільномайданний не тому, що мене вабили оті матеріальні умови, ні, перебувати коло вчорашніх колег по нещастю, які терпіли муки, як перед тим і я сам, було не легко, крім того туга за батьківщиною та сім"ю штовхала мене скоріше додому. Але доводилось задумуватись і над тим, що чекає мене - "ворога народу" в тривожній прифронтовій обстановці України. В СССР існують негласні приписи, що особи, які відбули кару за 54 статтею кримінального кодексу УССР, не мають права іхати на старе місце мешкання. Нам, українцям, пропонували Астраханську область, або Казахстан. Що в мене, українця, може бути спільного з Казахстаном? І що означає для людини, коли її не пускають на батьківщину? Одрізають від найдорожчого, позбавляють рідного родинного кута та зв"язаних з ним звичних матеріальних умов існування. Яким же способом міг я потрапити на батьківщину? В цій важливій справі допомогла мені моя додаткова кара - 10 років. При звільненні з-під варти "Севвослаг" видав мені дві довідки: першу, що я відбув кару три роки за приговором харківської спецколегії і звільнений ще 25. серпня 1939 року, і другу, що з 25. серпня 1939 року і до 8. січня 1940 року я перебував під слідством і був виправданий. Ця остання довідка й дала мені можливість одержати дозвіл виїзду на батьківщину, як людині виправданій, цебто здійснилось народне прислів"я - не було б щастя, так нещастя помогло ...

Розповім іще про один кур'єз "советського законодавства".

Я вже говорив, що з 1937 року арешти в СССР набули таких великих розмірів, що мільйони людей потрапили за грани без най-

меншої провини. Цю сталінсько-ежовську кашу з 1939 року пово-
лі розсъорбували - переглядали справи засуджених і сотні ти-
сяч звільняли з-під варти, хоч була це тільки невелика частина ув"язнених. В зв"язку зі звільненням людей з-під арешту
виникала справедлива вимога звільнених: вони понесли мате-
ріяльні збитки за роки свого перебування під арештом. Отже,
держава повинна повернути мільйонні збитки потерпілим. Запахло
сотнями мільйонів карбованців витрат з державної скарбниці. Що
ж робить уряд? Доручає найвищому суду СССР виступити з офо-
ційним роз"ясненням, що особи, які перебували під арештом і
були виправдані, одержують грошову компенсацію в розмірі тіль-
ки двох місяців, незалежно від того, скільки часу вони пере-
бували під вартою. До цієї категорії належав і я, бо просидів
під арештом від 25. серпня 1939 року до 8. січня 1940 року,
чтобо чотири з половиною місяців. Але одна справа в СССР вида-
вати закони, а інша їх виконувати. Куди я не звертався з цим
питанням, мені скрізь відмовляли під різними виправданнями.
Дістаю авдієнцію у прокурора м. Магадан, який допоміг мені
звільнитись від 10-річної кари. Він прийняв мене ввічливо і
дав дослівно таку відповідь: "За вами законне право одержати
дволісічну грошову компенсацію, але шкідники на Колимі нароч-
или такого лиха, що не існує можливості задоволити всіх ви-
мог потерпілих громадян в тому числі й вашу". Це мені кошту-
вало 1.800 карбованців і я виїхав, не одержавши цих грошей.

Ось таке лихоліття переживав я, а зі мною мільйони інших
і цілий наш багатострадницький український народ. Цю гірку ча-
шу пили й п"ють разом з нами інші братні народи СССР, і зга-
дуються при тому слова поета:

"Що нам тюрма - то слава наша,
Ми всі живем тепер в тюрмі.
Всі п"єм одну скорботну чашу,
Одна вона - тобі й мені!"

Життя на Колимі мільйонів каторжан і політичних в"язнів
до сі залишається таємницею. Воно чекає вивчення, яке показало
б людству, як у державі, що хоче володіти світом і часто прий-
має позу прокурора й судді над соціальним безправством, як в
тій самій державі панує не тільки система страшної примусової
праці, але й застосовується масовий геноцид.

ПРИЇЗД НА БАТЬКІВЩИНУ

Після великих турбот та переживань в перших числах червня 1940 року судном "Дніпрострой" я виїхав з бухти Ногаєво до Владивостоку, залишивши той заклятий, суворий край, де так багато склав, зараз складає і можливо буде ще довго складати людських жертв, крові та поту наш багатострадницький народ. Гарна літня погода на морі дала можливість на сьому дібу бути у Владивостоці. Цим разом морський шлях був для мене набагато легшим від попереднього, і я мав можливість тепер милуватись і морем, і Курильськими островами, і Сахаліном. Та який я не є вразливий, це все мало мене цікавило. Мої думки кружляли там, навколо батьківщини й коло родини. Серцем відчував, що там за чотири роки відбулися великі зміни. Листи одержував лише від родини і то в літній час, коли на морі проходить навігація. Близькі родичі та знайомі не листувались зі мною, бо це могло їм пошкодити.

19. серпня 1940 року я вже був дома, у рідній сім'ї. Уявіть мое щастя серед близької рідні, друзів та знайомих і на своїй рідній землі та ще після всіх тих тяжких страждань і переживань!..

Ще більша моя радість була, коли побачив своїх дітей. Рівно чотири роки тому залишив їх учнями молодших класів. А тепер - старша донька Валентина була вчителькою, син Микола - студентом харківського ветеринарного інституту, а наймолодша донька Віра - ученицею 8-ої класи середньої школи (учиться їй допоміг мій рідний брат, лікар).

Зла доля не дала мені змоги довше пожити разом з сином - тільки шість днів. Він був викликаний до інституту у важливих справах і ця зустріч з ним була останньою ... Справа в тому, що доки я був на становищі в "язня його не брали до війська, мое ж звільнення та приїзд додому негайно потягли його до червоної армії.

За ці шість діб, що я був з ним, я відчув, що в ньому формується мій двійник. Чи живий він - мені невідомо. Якщо живий, то не солодко йому живеться, хоча б через мене. Крім того він теж любив і волю, і правду. А на ці людські властивості большевицька філософія та мораль мають зовсім інший погляд.

Старша донька - вчителька вийшла заміж за офіцера і виїхала з ним в Алма-Ату (Середня Азія) в часи війни. Найменша дитина - розділила свою долю зі мною.

При приїзді в райцентр я повинен був негайно зареєструватись в районовому відділі НКВД. Начальник відділу прийняв сухо, заявивши російською мовою: "Надеюсь, что вы не нуждаетесь в наших указаниях, как должны вести себя по вопросу своего пребывания в концлагерях".... Цим дав мені зрозуміти, що я не повинен нікому розказувати про життя в"язнів на Колимі. Та про це я дав зобов"язання на папері ще коли одержував документи на виїзд з концтабору.

Приглядаючись близько до громадсько-політичного життя райцентру, я побачив, що на советських та партійних посадах району сидять малопідготовані люди. "Сховщина" 1937-38 р.р. провела глибоку чистку серед районових кадрів. Голова райвиконкому Гонтар, його заступник Азолін (мій свідок), завідувач районовим фінансовим відділом - Олійник, завідувач земельним відділом - Медер, державний агроном Гребенюк, агроном Зінченко, районовий ветеринарний лікар Музиченко, землевпорядник Чепіга і багато інших районових фахівців були засуджені на великі строки. Вони одержали такі кари: голова району Гонтар і його заступник Азолін по 15 років ув"язнення, решта по 10 років. Я переконався, що коли б я не був арештований до "сховщини", я теж був би притягнений до відповідальнosti разом з переліченими особами лише тому, що головні пляни районового відділу обов"язково проходили через районове плянове бюро, де я працював економістом-пляновиком.

Відпочивши після довгої подорожі в чотирнадцять тисяч кілометрів, я почав шукати праці. Не могло бути й мови, щоб я знову дістав працю за своїм фахом пляновика-економіста. На таку працю не могли допустити особу, яка відбула кару за "антидержавний злочин". І не зважаючи на те, що в районі була велика потреба в кадрах, я не міг знайти праці. Мене боялись, як чуми. Ці обставини примусили мене звернутись до районового прокурора Онищенко. Той прийняв мене ввічливо, але зазначив, що все залежить від керівника установи чи то організації, яка потребує даного фаху, а він може тільки прохати за мене тих керівників. Кінчилось тим, що більше місяця мені скрізь від-

мовляли. Тоді я поїхав до полтавської обласної прокуратури, виклав всі обставини і мені там обіцяли допомогти. Та скоро я сам знайшов працю в Райспоживспілці - захищати її інтереси в державному арбітрі в комерційно-грошових справах. Допомога обласної прокуратури закінчилась тим, що вона надіслала до районового прокурора Онищенко, а цей запитав мене, чи я знайшов працю. З жовтня 1940 року по вересень 1941 року я працював за такими фахами: ревізором, інспектором, бухгалтером, статистиком. На постійну працю мене не приймали і числився я тільки тимчасово виконуючим в згаданих функціях.

На кожному кроці, щоб одержати той кусник хліба, доводилось "гнути спину" та понижувати себе перед бездарними советськими бюрократами. Великої витривалости, тактовності та стриманості вимагало все це від мене, бо я зінав, що очі та вуха НКВД завжди були спрямовані на мене.

Перебуваючи на посаді юрисконсульта Райспоживспілки, в квітні 1941 року я був командированний до державного арбітру Москви та Ленінграду в судово-комерційних справах. Ці обставини дали мені нагоду ознайомитись з цими головними містами ССРР. Ленінград я добре зінав ще з минулого, проживаючи в Оранієнбаумі три місяці в 1915 році (стрілецька школа) та ті часи 1917 року, коли я знаходився в Новім Петергофі юнкером у військовій школі. Також і з Москвою був добре знайомий з моого попереднього життя. Тепер мав я можливість зробити порівняння до попередніх часів.

Було б великою необ'єктивністю, якби я замовчав про величі досягнення в перебудові цих двох головних міст Росії. В Ленінграді я відвідав музей "Імени революції", який містився в колишньому Зимовому Палаці. Він влаштований зразково і треба повчитись у большевиків, як треба вести пропаганду за свої ідеї, не жалуючи коштів. Був на Балтійському вокзалі, звідки проїхав електровозом до Старого та Нового Петергофу. На кожному кроці у вагоні кидається в вічі комфорт. Поважні перебудови помітні в Петергофі та Оранієнбаумі.

Побував у Смольному - колишньому інституті для аристократичних дівчат. В жовтневі дні 1917 року тут перебував революційний повстанський штаб большевиків. Тепер тут міститься "Будинок селянина" з готелем для приїжджих. Хотів був залишитись

там на ночівлю, але з моїм колимським пашпортом (серія "ДУМ") мене не замельдували і заявили, що маю право на перебування в Леніграді лише на одну добу. В дійсності я прожив довше, бо врахував ці "труднощі" ще в потязі і познайомився з однією особою, яка їхала разом зі мною з Харкова і у неї одержав притулок.

Коли проходиш вилицею Ленінграду, не помічаєш біля мануфактурних, взуттєвих або харчових крамниць ніякої черги, бо цього всього достатньо. Не так, як у нас в Україні, де при появі згаданих товарів утворюється з вечора величезна черга і міліції доводиться мати багато турбот, щоб той натовп розігнати.

Ще більше побачив я в Москві. Коли ви висідаєте з потягу на московському вокзалі, першим бачите міліціонера: в бездоганно білих рукавичках, добре одягнений, вишколений, і я скав би, культурний. Він ввічливо відповідає на ваші запитання. Помітивши, що ви з провінції, інформує, що за два карбованці є можливість зробити групову екскурсію по визначних місцях Москви в супроводі провідника, який дає пояснення. Через годину я побував в метро, мавзолеї Леніна, на Червоній площі біля Кремля, в Центральній Бібліотеці Академії Наук і в інших місцях. Про московське метро я читав у пресі відгуки закордонних відвідувачів. Вони говорили, що це метро технікою та люксусом перевищує всі метро на світі. Треба ствердити, що дійсно на кожному кроці тут панує комфорт. Я не знавець скульптури, але ж її тут так багато, що вона вас зачаровує. Найкрасивіша станція "Леніна", де мармур і золото при електричнім свіtlі просто засліплюють. І тут я мимоволі подумав, що частина добуто-го моїми руками на Колимі золота мабуть теж тут блистить.

Мавзолей Леніна також побудований з великими матеріяльними витратами та технічною майстерністю. І тут я вже не міг все це спокійно оглядати та не подумати, що це все дуже добре, що "пролетаріят" вміє шанувати своїх героїв, а чому ті герої не шанують свого народу?! Перед моїми очима постав загальний стан цвинтарів в Україні. За роки революції вони зрівняні з землею і різні тварини вільно на них пасуться. Коли ідеш нашим селом побіля цвинтаря, то не побачиш не тільки плоту чи огорожі, а навіть хреста, та й самі могили часто зрівняні з

землею. Ще гірший стан в містах України: там зовсім цвінтари знесено і на цих місцях побудовано різні будівельні споруди. Цей гріх дуже тяжить на нас, українцях ... Мало націй на світі, де б так глибоко, як в Україні, трималась релігійна традиція, та большевики її потоптали. І може найбільше в цьому винен ось цей Ленін.

Що в Москві й Ленінграді проведено великі перебудови з метою показати світові, як треба будувати соціалізм "на експорт", то в цьому не може бути найменшого сумніву. Але в цих двох містах проживає всього коло 8 мільйонів людей, а на мові цифр це означає, що тільки 4 відсотки населення СССР користується добробутом того "соціалізму", а як себе почуває решта 96 відсотків? - Вони живуть у великій нужді, напівголодні, а найголовніше під моральною депресією, бо кільканадцять мільйонів в"язнів в концтаборах мають свого представника може в кожній третій родині. Отож і я роблю висновок, що - "мова цифр є найкращою мовою!"

П О Д І І 1941 Р О К У

Настала важлива історична дата - 22. червня 1941 року. Гітлер нападає на СССР. Молотов та інші проводирі партії й уряду виступають по радіо, закликаючи советський народ стати на захист батьківщини. Неповажними аргументами виправдовують вони свій недавній союз з фашизмом.

В промовах Сталіна та інших відчуваються нотки непевності, а ще не так давно ці державні мужі, брязкаючи зброєю, присипляли народ тезою "ворога будемо бити на його власній території". З перших днів війни радіо почало подавати найгірші вістки з фронту. Воєнні дії йдуть таким темпом, що вже в липні 1941 року воєнні операції переходят на територію Советської України і для нашого народу починаються драматичні події.

З осені 1940 року, коли Молотов відбув зустріч з Гітлером у Берліні, стало зовсім зрозумілим, що воєнний конфлікт неминучий. В СССР прискореним темпом почалися приготування до нього. Вже в квітні 1941 року військово-зобов"язані, до 50 років включно, проходили облік на випадок можливої мобілізації. Про-

ходив і я. В цей час я ще був позбавлений на два роки громадянських прав і цей термін закінчувався 25.серпня 1941 року. Отже, мене, як політично ненадійного, в червону армію не взяли і я залишився на особливому облікові районового НКВД, яке повинно було згадати про мене в таку хвилину, як початок війни. І дійсно. В перший же день війни в нашому районі було арештовано 32 особи. Пізніше виявилося, що і мене намічалось арештувати. Але через те, що мій син Микола перебував уже дев'ять місяців в армії і, як студент, готувався в офіцери, молодший мій брат теж перебував в армії лікарем-хірургом, старша дочка була на становищі учительки й дружини командира червоної армії, - все це врятувало мене від арешту і я залишився на волі та був свідком того, що діялось в цей час.

Перший день війни застав мене в с. Супротивна Валка, Ново-Санджарського району. За службовим обов'язком я провадив ревізію споживчого товариства в цім селі. О 10-й годині ранку неміцький легкий літак пролетів так низько над цим селом, що й пілота було цілком помітно. Цей літак обстріляв на станції Ліщинівка робітничий потяг, який ішов з Полтави. Були поранені. Увечорі, в тому селі, де я був, відбувся мітинг. Від малого до старого всі прибули на ці збори. Пішов і я. На цьому вічі виступав уповноважений з району. Він коротко з'ясував початок війни, а далі почав виправдовувати советський уряд за союз з Гітлером і пізніше почав вихваляти могутність червоної армії, мудрість Сталіна і закінчив патріотичними закликами. Але ні його доповідь, ні виступи інших активістів села не горіли надією і не робили враження на присутніх та не підняли пригніченого настрою серед селян. Не добре почував себе і я. Вже той факт, що я в цю надзвичайно важливу пору знаходився мало не поза законом, сильно непокоїв мене і я чекав на свій арешт.

Воєнні події розвивались не на користь більшевиків. Потяглися транспорти з заходу на схід, що везли виробниче устаткування з тих місцевостей, яким загрожував ворог. Стали прибувати втікачі з загрожених районів і вони більше всього сіяли паніку серед населення. Розгубленість панувала всюди. Передаю короткий фрагмент з щоденника тих часів письменника Аркадія Любченка.

"Знаменна дата! Рівно рік тому, ось саме в цей час (о 9 годині ранку) цей двір "Роліта" збуджено гудів, сповнений був надзвичайного хвилювання і метущі - виїздили письменники, перший день офіційної евакуації, хоч від сусідів приховували цю справу. Автобус прибув і одбував, транспортуючи "добровільних утікачів" на двірець. Ще вночі виїхали на станцію "найвельможніші" (Тичина, Панч, Рильський, Рибак, Гофштейн, Тардова з робітницею, Городський, тощо - переважна більшість "аристократичного" нового крила будинку). Бачу: стоїть автобус у під"їзді і туди вантажать валізи і вузли. Зазирнув у марш, де ліфт, а там Копиленко пре колосального клунка, загорнутого в килим, аж піт бідоласі виступив, і питав: - "Ти ще не вантажився?" - "Ні, а що?" - "Ну то слідуючим заїздом із наступною партією через годину-півтори поїдеш" ... "Добре, добре" ... Ах, сердега, він і не підозрівав, що я зовсім не поспішав, навпаки, міркую, як би то довше залишилось в Києві. Він прет'яє до автобуса, пре перед себе клунка, а там у середині вже сидить Смілянська з дитиною, ще хтось з жінок з дітьми. І він просить їх негайно вийти, дати місце клункові. І вони вагаються, не хотять ... І він силоміць, клунком, грубо, нахабно витискає звідти дітей. І счиняється крик, лайка, скандал. І всі присутні оборюються на Копиленка"...

І далі Любченко, прощаючись з Києвом при виїзді на вокзал, пише:

"А Київ бує свою самобутньою красою - сьогодні до того ж сонце. Тут і померти я згоден. Тепер я ще більше, ще глибше почиваю його цінність для мене, як українця. Дорогий він мені кожною своєю дрібничкою, ходжу по ньому, як зачудований, люблю його так, як здається, досі ніколи ще не любив. Мое величне, мое прегарне, болюче й втихомирливе, трагічне й шляхетне, розтерзане й живуще, вимучене і невмируще, заглиблене в суть життя, якоюсь таємницістю солодкою овіянє, віковічну істину в собі приховуюче, мужнє й ласкаве мое місто, - ясне, земне і в той же час химерне гніздовище усіх скорбот і радощів, усього сенсу життя й боротьби моїх пращурів і моого народу. Я стою ось перед тобою і почиваю себе перед твоєю величчю малесеньким, немопітним, але ти мені даєш сили. Я почиваю, як ти мене знову окрилюєш, я п"ю, п"ю, п"ю з твоїх невичерпаних життєдайних джерел"...

("Нові дні" - "Щоденник", стор. 66-68).

З вибухом війни в Україні по всіх установах, фабриках, колгоспах було заведено стало вартування. Варта призначалась офіційно для охорони від німецьких шпигунів. В райцентрі Новий Санджар, під опікою НКВД, був сформований з тією ж метою "істребітельний батальйон" з партійного і службового елементу. Стався випадок, який хочу тут подати. В 30 кілометрах від райцентру Новий Санджар знаходилась трудова колонія полтавської тюрми. Там перебували люди виключно з невеликими термінами ув'язнення. Коли Фронт почав наблизатись, в'язнів з колонії розпустили додому. Один з них проходив через с. Руденки, на терені якого знаходилося велике озеро, і щоб прийти в родину помитим, зайшов той чоловік покупатись. Дітвора його помітила, запідозрила, що він німецький шпигун. Негайно сповістили райцентр і за кілька хвилин прибуло вантажне авто з озброєними людьми згаданого "батальйону". Обшукали того бідолаху та застрашили, але з великим конфузом відпустили. Подібні випадки набули характеру психози.

На протязі кількох тижнів від початку війни в руки ворога переходить Дніпропетровське, а пізніше й Київ. Сотнями тисяч червоноармійці здаються в полон (під Києвом - 660 тисяч). Щоб відвернути увагу населення від цих ганебних подій, уряд мобілізує все працездатне населення для копання окопів. Два тижні і я з дружиною провів на цій роботі.

Почалась евакуація району. Виганяли скотину з колгоспів і вивозили трактори та інший складний реманент. Сім"ї відповідальних працівників району теж чекали сигналу на виїзд. Трагічна розв'язка наближалась. Частіше та сильніше почали греміти гарматні вибухи, ближче та ближче був фронт. В цю пору вийшов наказ ч. З Сталіна - "нищити всі матеріальні цінності при відступі", цебто, все, до хліба виключно, навіть давався наказ переорати лани, які були вже засіяні. Але цей драконівський наказ не був повністю виконаний: німці посувались дуже швидко вперед. Копав окопи я в селі Кунцево (6 кілометрів від району) до самого дня приходу німців, і пішов з цієї праці додому майже остатнім. Назустріч почали попадатись розбиті піхотні частини червоної армії. Загальний їх вигляд багатомовно говорив про наслідки воєнних дій того дня і часу. Коли прийшов до

дому, дружина зібрала всі найнеобхідніші речі і приготувалась їх кудись віднести, бо ми проживали в самому центрі містечка. Мене ці справи в той час не цікавили.

За 5 - 6 годин перед приходом німців був виданий наказ : чоловіче населення до 55 років включно повинно евакуватись пішки - до села Мала-Перещепина (20 кілометрів від райцентру). За невиконання - розстріл. Постала тяжка дилема і внутрішня боротьба : йти в невідоме з тими, хто був головним винуватцем моїх незаслужених страждань, чи залишитись з народом і чекати спільної долі разом з ним. І я вибрав останнє, бо вірив, що народ хоче жити й буде жити.

О 5-й годині вечора, 16. вересня 1941 року містечко Новий Санджар було зайнято німцями.

Від "іждаючи" з райцентру, Ново-Санджарське НКВД, в особі його начальника Іванова, розстріляло місцевого лікаря Степанова. Бл.п. Микола Петрович Степанов проживав в райцентрі Новий Санджар і працював на посаді лікаря більше 43 років. На останку свого життя мав 74 роки. За його цінну працю на посаді районного лікаря, в шестидесятирічний ювілей народження, був на-городжений будинком, в якому проживав довгі роки. Був зовсім аполітичною людиною і лише любив свою працю. Мав двох синів, які в 1918 році емігрували і проживали в Чехії (Прага). Один час листувався з синами. Це й була його провина, за яку він впав жертвою. В останню хвилину від "ізду" районового НКВД був Степанов заарештований та в 3-х кілометрах, в селі Клюсівка, розстріляний власноручно начальником НКВД Івановим. Так пролилася невинно кров цієї заслуженої людини.

ДРУГА ЧАСТИНА

НИМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ

ПЕРШІ ДНІ ПІД НІМЕЦЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

Німецька стратегія "бліскавичного удару та глибокого вклинення" після переходу Дніпра спаралізувала червону армію в такій мірі, що поважного спротиву з ії боку ворог вже не відчував. Ар'єргардні частини поспішно відступали, знищуючи все, що було можливе. З головних виробничих об'єктів біля станції Новий Санджар був зірваний та спалений вальцовий млин з добовою виконністю 400 тонн зерна. Така доля спіткала й перевантажувальний пункт та склад райспоживспілки при цій станції. Із воєнних об'єктів зірвано було дерев'яний міст в райцентрі на річці Ворсклі та залізо-бетоновий на під'їздному шляху до станції. В райцентрі спалений був цінний архів райвиконкому з матеріалами, що освітлювали історію району з початку революції 1917 року. Майже без бою, до якого червоні частини ніби готовувались, був залишений райцентр Новий Санджар.

Після відходу червоних частин почався грабунок державного та кооперативного майна. Три дні грабувало його місцеве населення й військові німецькі частини. Головні цінності були зосереджені в кустарних кооперативних товариствах для виготовлення килимів з вовни та мистецької вишивки руками не полотні. Ця кустарна промисловість мала велике значення не тільки для економіки району, ії продукція йшла також на експорт. Більшевики відступали наспіх і не змогли вивезти кооперативних цінностей, отже все це пішло по руках приватних осіб та німецьких вояків. На річці Ворсклі, в райцентрі, знаходилась санаторія червоної армії та будинок відпочинку полтавської обласної промислової кооперації. Як перша, так і друга були взірцево обладнані і залишили поважне майно. Однаке на протязі дня все це було розграбоване.

Перше слово, яке кожен із нас почув від німців, було "яйко" (яєчко). За "яйками" вони полювали по хатах. На другий день приходу німців виступив з закликом до населення плутаною російською мовою німецький полковник. Він закликав до співпраці з німцями і обіцяв нам, українцям, золоті гори. Його слова зводились ось до чого: німці добре знайомі з тими умовинами, в яких українці жили під большевиками. Тепер від самих українців залежить бути цілком звільненими від большевизму.

Сьогодні німці вимагатимуть від українців лише сумлінної праці. Але треба пам'ятати, що німецьке військо буде нещадно жорстоке до тих, хто посміє противитись: "Ви нашу тяжку руку що-до цього скоро відчуєте!"

Військові німецькі колони рухались далі на схід. Два тижні йшли вони безперервно нашим головним шляхом, який зв"язував місто Кременчук (на Дніпрі) з містом Полтавою (120 кілометрів від Кременчука). Гордо марширували ці колони, на кожному кроці відчувалась сурова дисципліна та мілітарна сила. Ще сильніше було враження від тієї техніки, що так кидалась у вічі всюди. Більше всього вражали автоколони та повітряні сили.

Навіть у найбільшого більшевицького патріота-оптиміста не було в ці дні сумніву, що червона армія вже мілітарно переможена. В цей час верховне німецьке командування сповіщало про великі воєнні успіхи на всіх фронтах.

За передовими військовими частинами рухались військові польові комендантури. Вони й настановляли адміністрацію по селах та містах України. При тому зберігся советський адміністративно-територіальний принцип. Цілком залишились ті самі сільські адміністративні одиниці, а, головне, колгосп. Спочатку комендантури попризначали голів колгоспів та голів сільських управ, а також поліцію по селах. Ці призначення провадились в такий спосіб: військовий комендант зганяв чоловіків на збори і того, хто йому більше подобався, призначав на адміністративні пости. Згоди на це ніхто ні в кого не питав. З громади викликали осіб, що були покривджені більшевиками, цебто, тих, що були судово карані та репресовані і вони приймали функції цивільної адміністрації. Їм видавали довідку з комендантюри, що такі то особи є керівниками відповідної ділянки праці. Так це "хрещення у фашисти" проходило простим та невинним способом, після чого через два роки перетворилось у нову трагедію для наших людей, коли знову прийшли червоні. Справа ця торкалась сотень тисяч осіб, що були "покупані" при тім "хрещенні".

Ще з перших днів війни советська преса інформувала, що німці на адміністративні посади призначають осіб з кримінальним минулім і тих, що зазнали переслідувань за політичні переконання. Цей факт давав мені право робити висновки, що мене, як був-

шого політв"язня, ця доля теж не міне. Щоб запобігти подібної нагороди, я вийшов з дому на цілий тиждень і перебував в глухому селі у знайомої родини Марусич. Я знов, що за цей час в райцентрі Новий Санджар пройдуть призначення адміністрації. Мої передчування ствердились. Головою Ново-Санджарської управи був призначений Турін (колишній комсомолець).

Прибувши додому, я впевнився, що залишився вільним від "хрещення". Так думав, та не так склалось. Я зважував складну ситуацію і робив собі висновки, що війна на сході тільки розпочинається і наслідки її ще зовсім невідомі. Встрявати в цю смертельну боротьбу не було сенсу. Життєва реальність примушувала бути пасивним. Але розумів я й інше: інтереси населення вимагають якоїсь дії, роботи. І я став на цей шлях.

Насадження адміністрації по селах і містах давало позитивні наслідки. За три тижні в Полтаві зорганізувалась з фахівців сільського господарства обласна земельна управа. На її обов"язку лежало провести організацію осінньої сівби 1941 року на території Полтавської області. Вже 4. жовтня приїхав до Нових Санджар уповноважений від обласної земельної управи і наказав голові міської управи скликати загальні збори людності містечка. На збори пішов і я. Уповноважений (агроном, українець) з"ясував мету зібрання і наказав вибрати 7 осіб для утворення районового земельного управління. Були поставлені вимоги, щоб кандидатами були фахівці з сільського господарства. Я був теж обраний. Серед тих семи осіб був агроном Куликівський - людина з вищою освітою і добре обізнана з сільським господарством району. Кандидатура ця цілком підходила на голову районової управи. Але керувати управою зобов"язали мене, а Куликівський став пізніше старшим агрономом. 5. жовтня 1941 року я вже очолював цю установу, яка повинна була вести всю організаційну працю в земельних стравах, тепер уже на німецький лад.

НІМЕЦЬКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КОМЕНДАНТУРА
та РОЛЯ ПЕРЕКЛАДАЧІВ

Не встигла ще пройти організаційна робота по колгоспах, як з"явилася й німецька сільськогосподарська комендантura. Спочатку вона складалася з п"яти осіб на район, пізніше збіль-

шилась. Комендантом був молодий німець-аристократ Бубіхкайт, добре ознайомлений з сільським господарством, бо батько його мав у Прусії 170 гектарів землі. Було йому 30 років і мав він закінчену середню освіту. Інші члени коменданттури були тупі прусаки і без відповідної освіти, але належали до націонал-соціялістичної партії. Авторитет коменданта серед його співробітників був непохитний. Від цієї молодої, але розумної й розсудливої людини, залежало у великий мір життя цілого району. До цього слід відмітити ролю колишнього викладача німецької мови в місцевій десятирічці Панасюка Карла, який своєю інтелігентністю і честністю багато допамагав селянству в різних питаннях, працюючи перекладачем в сільсько-господарській комендантурі.

Спеціально підкреслюю, що від перекладачів в ті часи залежало правне становище мільйонів людей. Але тільки незначна частина цих "дольмечерів" працювала в інтересах народу. Решта були здебільшого авантюристи, пройдисвіти і спекулянти, та дуже шкодили людям. Чимало пролізло в перекладачі з провокативною метою, як агенти НКВД. Ще більшим нещастям було, що німці брали собі перекладачів молодих дівчат, які закінчили десятирічки і трохи володіли німецькою мовою. Пізніше це набуло нездорового характеру ... так, що бували випадки, коли якась, скажімо, 18-літня дівчина, маючи вплив на свого шефа, вирішувала складні питання, про які і сама вона і її "пан" не мали ніякого уявлення. Це носило характер пониження та зневажання над людиною та над цілою громадою. Жіночі інтриги таких перекладачок часто коштували неповинних жертв. В нашому районі на ґрунті ревнощів стала жертвою Гестапо одна жінка з села Мала-Перещепина, яка спочатку була перекладачкою, потім її арештовано, на донос її ж подруги за те, що вона ніби нав'язала зв'язки з партизанами. Подібне траплялось досить часто.

Який був стан у галузі сільського господарства в районі? Ось деякі факти. До війни площа озимого клину у 97 колгоспах району становила 24.000 гектарів (40 відсотків усієї засівної площині). Підготовку ґрунту під озимину провадилося протягом літнього часу. За кліматичними умовами засів озимини в районі починається наприкінці серпня. Воєнні події застали цю велику ділянку праці зовсім нерозпочатою. Робоче тягло і складний сіль-

сько-господарський реманент були евакуйовані. Хліб, який встигли помолотити, большевики вивезли з району. По колгоспах не залишилось найменших фондів до засіву. Після приходу німців праця в колгоспах почалася в таку пізню пору, коли засів озимини в районі за большевиків закінчувався. До цього треба додати, що зима 1941-42 року розпочалася на початку листопада. Ми цілком уявляли, що район знаходиться в катастрофічному становищі. Згадувались страхіття 1933 року. Знали також добре, що окупант буде свою стратегію виключно на нашему хлібі, зовсім не враховуючи наших потреб.

І перед нами постала важка проблема: протягом найкоротшого часу перевести озимий засів і зберегти врожай 1941 року, організуючи зимою ручний обмолот. Ми знали, що коли цієї роботи не провести, катастрофа весною 1942 року неминуча. Це розуміли ми, розуміло селянство, це розуміли большевики, що залишилися в Україні, - одні для підривної роботи, інші з розгубленості.

В колгоспах в районі розпочалася така дружня праця, яка можлива тільки тоді, коли йдеться про рятування власного життя. І ми не допустили до нової трагедії. Озимий клин по району був засіяний на 30% проти нормального часу. Осіння оранка на зяб була виконана на 15%. Селянство дружньо приступило до ручного обмолоту хліба суворої зими 1941-42 року. Наша робота дістала признання і з боку німецької сільськогосподарської коменданттури, як також і з боку Полтавської обласної земельної управи. Здобутий авторитет ми використали цілком на користь населення району. Ми дослівно саботували розпорядження німецької влади щодо вивозу хліба та додержання норми харчування. Наш вплив на коменданта пішов по тій лінії, що ми його перетворили з представника тільки жорстокого німецького закону, також у захисника району і він почав дотримуватись тієї думки, що коли буде кращати економіка району, то й його становище не гіршатиме. В загальнім хаосі окупації при цілковитій необізначеності з советською системою нового наїздника, лінія нашого коменданта-prusaka виявилась цілком слушною.

До середини грудня 1941 року я працював на посаді голови районової земельної управи. В деяких районах в ту пору керування цілим життям району здійснював саме голова (шеф) райо-

нової управи. Несподівано в середині грудня 1941 року мене й сільськогосподарського коменданта викликала військова комендантura, яка перебувала в селі Нехвороща. По приїзді туди був спочатку прийнятий німецьким майором наш комендант, а пізніше й мене викликали туди. Через перекладача майор поставив мені одне питання: за що я був у концтаборах Колими і скільки років там відсидів? Я коротко пояснив. Тоді він підвівся і через перекладача пояснив, що військова комендантura признає мене головою районової управи. Все це було проведено в такім тоні та так поспішно, що я був приголомшений і на встиг зібратися з думками. Мене навіть не спитали, чи я погоджується, чи ні і відразу вручили мені довідку від комендантuri про призначення.

Який стан в цю пору переживав район? Карно-авантюристичні елементи встигли захопити різні адміністративні ділянки. Особливо ними були засмічені органи поліції. Як завжди, темні покидьки суспільства в подібних обставинах вилазять на поверхню і вносять хаос та заколот у громадське життя. В 20-ти кілометрах від райцентру у великім селі Мала-Перещепина колишній викладач німецької мови в середній школі Тихоміров організував навколо себе місцеву поліцію, об'явив себе комендантом і почав мститися над родинами комуністів і тими, що виявили себе активними в часи советської влади.

Власноручно, по-звірячому, він знищив дві родини комуністів. В цих злочинах йому допомагав у великій мірі його заступник, голова Деркачівської управи Троян – цілком кримінальний тип. Вище згаданий Тихоміров добре володів німецькою мовою і, хоч обличчям нагадував дегенерата, зате зовні тримався як офіцер. Це зглажувало його вигляд і давало йому великі можливості впливати на німецьку військову жандармерію та знущатись над населенням. З вересня до грудня 1941 року, за допомогою цього типа, Гестапо чи то військова жандармерія знищили до сотні цілком ні в чому неповинних людей. Грабунки та різні насилля стали нормальним явищем. Про ці події я поінформував сільськогосподарського коменданта району Бубіхкайта. Той зацікавився справою і ми разом поїхали в село Мала-Перещепина на розслідування.

З першої зустрічі у мене склалось враження, що Тихоміров

великий аферист та пройдисвіт, з яким треба вести боротьбу вміло та розсудливо, щоб не заплатити при тому свою головою. Коменданту Бубіхкайту Тихоміров пред'явив документи, що він був призначений проїздною жандармерією на коменданта села Мала-Перещепина і що фізично знищенні ним особи належали до червоних партизанів. Ця інформація вплинула на Бубіхкайта. В разом зі мною Тихоміров виявив, що має великі зв'язки з Гестапо і цим зловживає. Ці обставини змусили мене шукати порятунку для населення в німецьких військових чинників, бо німецькі органи безпеки були страхіттям для німецьких урядовців в однаковій мірі, як НКВД в СССР.

Хиба всіх бандитів полягає в тому, що вони в своїх діях не знають міри. Це було причиною катастрофи й Тихомірова : його було в Полтаві повішено з кваліфікацією бандита.

ПОЧАТОК НІМЕЦЬКОГО ТЕРОРУ

Важкий та скорий тиск німецької армії на фронті приводив до того, що численні групи червоноармійців та командирів, відірваних від лінії советського фронту, уникали оточення і пробиралися на схід, щоб не попасті в полон. Ці валки проходили ночами. Місцеве населення допомагало їм житлом і харчами. Всім відомо, що для солдата кожної армії його зброя є головним засобом існування. Так і ці військові маси тікали зі зброєю в руках. Німецьке командування видало наказ, який ішов в розріз з військовою мораллю – хто з вояків червоної армії попадеться зі зброєю в руках, того слід вважати партизаном і розстріляти на місці. Першою жертвою цього наказу було 10 советських вояків, які потрапили до рук німців в селі Забрідки (3 кілометри від райцентру). Без суду їх розстріляла в Новім Санджарі військова комендантura. Залишилась живою одна жінка, що випадково втікла з-під розстрілу, одержавши рану в щоку. Її врятувало населення.

На голову колгоспу Мало-Кобелячківської сільської управи Миха був зроблений наклеп до сільськогосподарської комендантury, що він розпродує колгоспний хліб і його власноручно розстріляв співробітник комендантury Гросман.

В листопаді 1941 року в таборі полонених міста Кременчука. перебував інструктор партійного комітету на прізвище Бігдан. Як партієць, він був в армії на становищі політрука. В таборі захворів і звідти його забрали до рідного села Клюсівка. Ще не встиг він видужати, як був заарештований німецькою комендантурою. Через свою сестру він передав мені листа з трьома словами: "Я хочу жити". Цим він висловив віру в мене і сподівався, що я врятую його від смерти. Але я не мав таких впливів, щоб допомогти. Він був розстріляний.

Незадовго після приходу німців через райцентр провадили з фронту колону військово-полонених. Вони були голодні. Населення зустрічало їх з різною харчовою допомогою. Варта не дозволяла цій групі зупинятись. Люди кидали харчі в натовп полонених. Цим порушувався порядок маршу. З цієї нагоди на моїх очах був на місці розстріляний один полонений червоноармієць. Цей звірячий вчинок обурив мене до такої міри, що я почав нехавидити німців.

Іхня зневага до нас стала почуватися на кожному кроці. Ось один такий характерний приклад поведінки коменданта Бубіхкайта. З ним ми поїхали в службових справах до села Кунцево. Були скликані загальні збори селян. На збори з'явився місцевий учитель і, наближаючись до нас (до мене й коменданта), привітався, але не зняв шапки, бо за більшевиків така звичка зникла. Комендант в присутності всієї громади, підійшов до учителя, нахабно скинув з нього шапку і через перекладчика примусив знову підійти і привітатись з скинутою шапкою. Учитель розгубився. Що переживала в ці хвилини ця молода людина, мені невідомо, але я сам тяжко переживав образу і відчував огиду до коменданта. Ще більшого болю завдавало те, що я своєю працею ніби допомагав тим, хто був новим гнобителем народу. Але це ще були тільки початки тих страшних часів, які пізніше настали.

Страхіття голоду в таборах полонених стало відоме українському населенню. Потрібні були надзвичайні заходи, щоб рятувати життя цих нещасних, які щодня гинули тисячами.

На постійне мешкання в райцентр прибув один педагог з родиною. Він займав за більшевиків становище завідувача освітою одного з районів Києва. Прізвище його Д...р. Він мене поінфор-

мував, що в Києві організувався "Червоний Хрест" для допомоги військово-полоненим. За цю ідею я вхопився і ми разом склали статут та горячкою приступили до його реалізації. Великих зусиль довелося вжити, доки німці дозволили заснувати Т-во "Червоного Хреста". Цю організацію в нашому районі очолювали жіноча група, а до жінок німці були більше довірливі. Головою Червоного Хреста була учителька Ткаченко, яка мала організаторські здібності і користувалась серед інтелігенції та селянства великою пошаною.

В 25 сільських управах району були організовані філії "Червоного Хреста", на обов'язку яких лежали збирки серед населення - харчів, грошей, одягу і взуття для полонених. Не дивлячись на те, що загальний стан з харчуванням на селі теж був загострений, ми за короткий час зібрали в районі більше 20 тисяч кілограмів різних харчових продуктів (головний наголос робили на сухарі). Цю допомогу почали подавати в табори полонених, які були в Полтаві і Кременчуці. Крім достави харчових продуктів в табори, повели ми широку акцію забирати полонених з табору під тим претекстом, що в районі відчувалась велика потреба в рабочих руках для обмолоту збіжжя. В цьому важливому питанні комендант Бубіхкайт багато нам теж допоміг, підтверджуючи прохання печаткою. А тоді його підтримка вирішувала все. Так за короткий час під цим претекстом забрали ми більше тисячі осіб з полону. Брали не тільки людей свого району, а хто попадався під руки і кого можна було забрати з того пекла.

В цій ділянці працювали добре голови колгоспів та сільських управ, а особливо відзначився голова Ново-Санджарської управи Турік. Досить було йому повезти до коменданта табору масла й яєць, і його успіх був забезпечений (на ці подарунки німці виявили себе "дешевенькими"). Треба відмітити велику жертвенність всього населення району: люди віддавали останні кілограми на цю справу. Були випадки, коли комісія, яка провадила збір пожертв, відмовлялася брати, бо бачила, що люди віддають останнє.

Із цих харчових пожертв довгий час користувалась і районова стаціонарна лікарня, де було хворих полонених до 20 чоловік. Ця наша допомогова акція була з честью виконана і то в

такій мірі, що німці почали з підозрінням ставитись до організації "Червоного Хреста". Несподівано в лютому 1942 року я одержав наказ, що "Червоний Хрест" розпускається. Це нашу громадськість приголомшило. Великі харчові запаси були розкидані у всьому районі. Не було чим їх приставити і з великими труднощами якось стягли їх до райцентру. Скупчення харчів викликало потребу нової організації для допомоги сиротам, вдовам, інвалідам та іншим потребуючим. Але добровільний збір пожертв був заборонений.

Так жорстоко розправились німці з нашою гуманітарною організацією. Вони певно боялись, що гуртування навколо неї інтелігенції і селянства зможе спричинитись до підпільного руху проти окупанта. Це вже такий закон життя, що кожен тоталітарний режим, почуваючи свою безправність, завжди тримтить за своє існування. Це торкається в однаковій мірі, як большевиків так і фашистів.

ОРГАНІЗАЦІЯ РАЙОНОВОЇ УПРАВИ та ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ

З початку 1942 року я приступив до організації районової управи і в першу чергу взявся за поліцію. В цій ділянці часто відчувався брак кваліфікованих кадрів, щоб поставити таку небезпечну й невдачу працю. На посаду начальника поліції я призначив Шевцова (помер в 1952 році в Німеччині) – особу чесну, але не адміністратора. Його заступником поставив Скрипника – завідувача учебовою частиною семирічної школи в селі Малі-Кобелячки. До приїзду цивільної німецької жандармерії в район, поліція цілком підлягала голові районової управи. Та не встиг я укомплектувати поліцію, коли до мене з"являється з села Великі Солонці людина за прізвищем Горобець, яка вручає мені довідку, що Полтавська обласна поліція призначила його на посаду начальника поліції району. Пізніше з"ясувалось, що це колишній комуніст, який працював в полтавському ремонтному заводі на станції Полтава-Південна і багато клопотів довелося пережити, щоб не допустити цієї людини до керівництва поліцією. Не виключено, що його послала полтавська підпільна

організація. При районовій управі існували такі відділи : адміністративний, фінансовий, шляховий, освіти, охорони здоров'я. Власне побудова цієї установи йшла за схемою райвиконкому, що існував при большевиках.

На секретаря райуправи було призначено Проценка, який при совєтській владі очолював народньо-господарський облік району (НГО). Колишній інспектор бюджету при райфінвідділі Горбенко прийняв фінансовий відділ управи. На керівництво шляхового відділу було призначено інженера-шляховика з Харкова Волкова. Відділ освіти очолив Шаповаленко (помер в 1952 році в Німеччині), колишній інспектор при комісаріяті освіти УССР. Охорону здоров'я - д-р К-ц.

Моїм заступником був учитель з вищою освітою М-аль. Німці спочатку до справи кадрів не втручались і дозволяли брати навіть колишніх комуністів, якщо вони мали високу кваліфікацію. Праця цих дібраних людей дала позитивні наслідки. Тут грало роля і моє особисте обізнання з кожним селом району. За короткий час наш район перетворився на "республіку в мін'ятурі", а його добра організація впала в око німцям. Почали часто приїжджати з Райхскомісаріату України різні комісії для вивчення економіки району та нашої праці. Чутки про добре умови життя в нашему районі розійшлися далеко навколо, дійшли до Харкова та Полтави, де харчовий стан був надзвичайно тяжкий. В район почали прибувати лікарі, інженери, педагоги і інші фахівці. Ці особи одержували в районі працю та зносне життя. Там, де виконання відповідної праці вимагало тільки однієї особи, ми ставили п'ять і нам щастливо рятувати такий роздутий штат працівників перед німцями, які зовсім були не обізнані з нашою системою управління. Де офіційно не могли ми добитись успіху, вживали крайніх заходів - хабарів.

До березня 1942 року гебітскомісаріати ще не існували в нашій Полтавській області і функції німецької цивільної адміністрації виконували військові коменданттури. Їх очолювали переважно особи невисоких військових рангів і досить інтелектуально обмежені. Ми скоро розпізнали, що найменший начальник з них - сам собі король і з великими уповноваженнями.

В місті Кобеляки (17 кілометрів від Нових Санжар) проживав майор Іглер, який контролював голів районових управ де-

кількох районів. Від нього у великий мірі залежало наше громадське життя. Школи в 1941 році не працювали на Лівобережній Україні, але ми добились дозволу на відкриття на початку 1942 року чотирьохрічних шкіл на терені цілого району. Трапився такий випадок. Майор Ціглер, перебуваючи в одному колгоспі, побачив сиві каракульські смушки решетилівської породи (найкраща порода в Україні). Він почав просити, щоб йому продали чотири смушки. Це було в моїй присутності. Я помітив, як загорілися очі у цього німця, який хотів дістати смушки і послати їх своїй дружині, як подарунок з України. Я негайно поставив йому таку вимогу: якщо він дозволить відкрити в районцентрі Новий Санжар десятирічну школу, одержить, як подарунок, ці чотири смушки. Він погодився і дав письмовий дозвіл. І в районі почала процювати повна середня школа, де вчилося 300 учнів. 45 осіб з них закінчили десяту класу в 1942 році, в тому числі і моя донька Віра. Також 49 початкових шкіл працювали безперебійно на протязі 1942 року і вони охоплювали коло 2000 учнів, а учительського персоналу було коло 200 осіб, що ми їх утримували.

Пізніше, коли Полтавський гебітскомісар почав свою працю, він хотів довідатись від мене, як я добився дозволу на школи. Також приїжджі до району дивувались, бо в сусідніх районах школи зовсім не працювали.

Непоганих успіхів ми добились і в галузі охорони здоров'я. Крім десяти лікарень, які працювали в більших селах району, в районцентрі відкрита була поліклініка, де приймали хворих видатні лікарі-фахівці, що прибули в більшості з Харкова. Ми їм дали працю за фахом.

В районцентрі, після відходу большевиків, залишалася цілком справна друкарня. Німці довго не давали дозволу на її відкриття і тільки тоді, коли ми повезли в Полтаву (відділ пропаганди) яєць і масла, одержали дозвіл на вихід районової газети. Редактором я призначив колишнього комсомольця, який в добрих фейлетонах вміло висвітлював та висміював життя під большевиками. Населення району було задоволене газетою, бо це була в той час одинока можливість мати інформацію про хід воєнних дій. Загальними зусиллями був відбудований в районцентрі радіовузол. Німці дуже обережно дозволили його, знаючи наперед, що

він буде використаний нами для ознайомлення з советськими радіо-передачами. І хоч підслухувати советські пересилання було заборонено німецьким законом під загрозою смертної кари, ми з техніком радіо-вуза Китайгора часто слухали вісті "Інформбюро СССР" про хід воєнних подій і, зіставляючи їх з німецькими звідомленнями, мали можливість складати собі правдиве уявлення про становище на фронтах.

Коротко про те, який вигляд мала районова установа в цей час. В моїй кімнаті висіли портрети Петлюри і Коновалця. Також знаходився великий тризуб Володимира Великого. А найголовніше - над управою повівав український жовто-блакитний прапор, на жаль, поруч німецького. Зовні все це нагадувало цілком українську національну установу. Але наприкінці 1942 року національні прапори були зняті німцями. Ці дії німців ще більше ствердили, що вони ведуть в Україні безоглядну колоніяльну політику. Це сильно вразило не тільки мене, а й всю керівну групу, що очолювала райуправу. Більшість з них це були люди, які, хоч і зрослися з советською системою, - були проте противниками поліційного терору та диктитури комуністичної партії. До німецької сваволі поставились теж вороже і знаневиділи нового поневолювача.

ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ РАЙОНУ

Після призначення мене на голову районової управи керівництво районовою земельною управою я передав п. Ш...ку. Він був добре обізнаний з сільським господарством, мав організаторські здібності. Зумів розставити кадри фахівців в галузі сільського господарства та перевіряти їхню працю. Ця праця створила йому авторитет, як серед селянства, так і в сільсько-господарського коменданта Бубіхкайта.

Річний обмолот хліба в сувору зиму 1941-42 року, коли морози доходили до 30 ступенів (Ц.), був задовільно закінчений. Була переведена підготовка до весняного засіву. Ці обставини підбадьорували селян до праці, бо вони бачили, що примара голоду минула. Весняний засів був переведений в районі в розмі-

рі 80 відсотків довоєнного часу, правда, не головними зерновими культурами, а переважно соняшником та кукурудзою. Врожай 1942 року був непоганий, але німці теж на нього чекали і будували на ньому свої економічні пляни, не враховуючи потреб селянства ще в більшій мірі, як більшевики. Перед нами постало важливе питання - як замаскувати від німців фактичний врожай у колгоспах?

Суворо конспіративно була виділена трійка, в яку входили: я, голова районуправи і старший агроном. На нашому обов'язку лежало: ознайомити і проінструктувати окремо кожного голову сільської управи, голову колгоспу і рахівника про те, як завести два обліки врожаю 1942 року - дійсний для себе і фіктивний для німців. Ми були свідомі того, що ставили тут на карту своє життя. Отже, кожного, хто був відповідальний за цю справу, ми застравували. І ця робота наша пройшла цілком непомітно для німців. Цей факт дає мені право говорити про порядність тих сотень людей, які не продали нас трьох і 60 тисяч населення німцям на протязі двох років німецької окупації. На перший погляд, коли логічно мислити, три особи, довіряючи своє життя сотням людей, з різними поглядами, ставили себе в пряму залежність від них і тим паралізували свою владу серед них. Та так не сталося: вони були патріотами свого народу.

Подвійний облік врожаю дав можливість селянству району одержати хліба більше, ніж воно одержувало в деякі роки за більшевиків. Німці залишили норму споживання на одну особу - 1,2 центнара (120 кілограмів), щебто 10 кілограмів на місяць зерна і то другорядних культур, як просо чи кукурудза. Коли б така норма була переведена в життя, як то було в інших районах, селянство залишилось би напівголодним і не вив'язалось би з тими тяжкими працями, що на нього поклали воєнні обставини того часу. Але в нашому районі з 1942 року в селян почали з"являтися лишки хліба".

Весна 1942 року принесла для деяких сіл району велике стихійне лихо: повінь на річці Ворсклі сягала таких розмірів, яких

x) В жовтні 1943 року, коли територія лівобережної України була зайнята червоною армією, московське радіо повідомило, що Ново-Санджарський район вийшов в СССР першим щодо кількості "подарованих" червоній армії хліба та грошей.

не знали навіть старожили. Найбільше постраждав райцентр. Цією повінню був знищений дерев'яний міст на Ворсклі, напів зруйнована була санаторія червоної армії і майже повністю знищений будинок відпочинку полтавської спілки промислової кооперації. В передмісті "Заворскло" та "Острів" затоплені були сотні будинків та дитяча санаторія. Це непередбачене нещастя принесло мільйонові збитки і в цей такий тяжкий час ще більше почувалось пригноблення серед населення, а нам це принесло великі турботи.

Тисячі кубометрів лісу з державних лісових масивів примушенні ми були відпустити на часткову відбудову зруйнованого водою майна. Також зорганізували ми грошову допомогу на сотні тисяч карбованців. Ця праця цілком впала на мої плечі. Будова мосту в райцентрі лягла велиkim тягарем на колгоспи всього району. В 1940 році цей міст був большевиками збудований, а при відступі був ними ж зірваний. На протязі зими 1941-42 року ми збудували новий міст, який вода знесла весною і збудували третій міст вже на весні 1943 року, а при відступі німців у вересні 1943 року він був знову зірваний ...

Вже з весни 1942 року в "Гебітскомісаріяті" організований був відділ "Арбайтсамту", а на його обов'язку був набір робочих сил в Німеччину. Перший наряд ми одержали на 300 осіб в травні місяці 1942 року. Він був виповнений добровольцями. Певною мірою це були військово-полонені з інших областей та республік, яких ми на початку забирали з таборів полонених. Далі пішли наряди один за другим. Скоро прибув до районцентру німецький "Арбайтсамт", що його очолював нацист Сабін, який безпосередньо провадив відправку молоді з району. І як ми не боронились та не захищались перед тим Сабіном, вказуючи на обмеженість робочих рук в колгоспах, закликаючи на допомогу сільськогосподарського коменданта, - ніщо не допомагало. На протязі 1942-43 років з району було вивезено до 3.000 осіб (в більшості молодих дівчат).

Спочатку ми були наївними, надіючись, що німці не будуть так жорстоко експлуатувати та погано харчувати нашим хлібом наших дітей. Скоро, однаке, ми розчарувалися, бо від дітей почали надходити жахливі листи з повідомленнями, що життя і

праця на фабриках і заводах Німеччини - справжня каторга. Ми були безсилі й не могли їм допомогти; розміщали решту молоді по різних установах та організаціях не в залежності від потреби на неї там, а щоб якось затримати її в районі. Та ці наші заходи захистили сотні людей, а тисячі зобов"язані були таки поїхати на невільницьку працю.

Під час окупації приватна торгівля не могла відродитись в такій мірі, щоб замінити кооперацію, яка існувала за большевиків. Отже, постало знову питання про відбудову кооперації. З великими труднощами почали ми налагоджувати цю важливу ділянку роботи. Німці не перешкоджали в тому, а пізніше почали використовувати її для своїх цілей.

В колишніх обласних кооперативних центрах Полтави залишились деякі запаси різного краму. Почали відроджуватись і виробничі кооперативи, що виробляли речі широкого вжитку. Готові вироби проходили через кооперацію. Заготівля сільсько-гospодарського збіжжя для окупанта теж проходила через споживчу кооперацію. В райцентрі знову була організована райспоживспілка, яка налагоджувала торгівлю в районі, а також була посередником між селянством і німцями щодо натуральних податків, які окупант призначав для населення. Норми здачі були такі: з однієї вівці - один смушок. Рогата худоба здавалась періодично цілим селом "за потребою часу" (неможливо подати в цифрах). Здача свинячого м"яса спочатку встановлена була 30 кілограмів на селянський двір на рік, а наприкінці 1942 року господар повинен був віддати 50 відсотків (половину) наявних у господарстві свиней. За рік господар повинен був здати 360 штук яєць. Курей живої ваги з господарства - 5 кілограмів або 4 штуки. Меду з бджоло-родини - 5 кілограмів на рік. Німці ввели систему "пунктів", цебто селянство за здані речі мало одержувати по пунктах промислову продукцію. Та це рідко бувало, а частіше всього розрахунок проходив на горілку (і то на нашу ж, бо залишились горілчані заводи, які працювали під час окупації). Ціни в грошах на вищезгадані речі й хліб були встановлені за советськими цінниками.

Більше десятка років в райцентрі існувала фабрика, що виробляла вози (ходи). Виробничі процеси були механізовані. Ро-

бочої сили до 200 чоловік і річний обіг фабрики становив мільйон карбованців. Підпорядкована вона була системі промислової кооперації. При приході німців фабрика почала знову працювати, але, за браком сировини до виробу возів, примушена була перейти на виробництво в широких розмірах дерев'яних гробів, куди клали мерців німецьких солдатів, що іх в окремих випадках відправляли до Німеччини.

Так і кооперація різних напрямків стала на послуги окупантів.

Советські гроші німецький уряд визнав в окупованих теренах за таким паритетом: десять советських карбованців дорівнювали одній німецькій марці. В середині липня 1942 року всі советські грошові знаки були замінені на "українські карбованці". Обміну не підлягали дрібні знаки до 3 карбованців, які залишились на руках у населення. Обмін грошей провадила рай управа, і було замінено в районі до 3 мільйонів карбованців, при чому одній особі дозволялось обмінати тільки 200 карбованців. В районі існував банк з такими функціями, як і за большевиків. Податкова система знаходилась у цілковитім хаосі. Спочатку були введені податки на двір, пізніше на душу, навіть існував податок на собак - 150 карбованців на рік. Кооперативні організації платити податок з обігу, як і за большевиків. Кустарні підприємства також оподатковувались.

Норми заробітної платні встановлені були в таких розмірах: голова райуправи одержував 200 німецьких марок на місяць, заступник голови та завідувачі відділами управи - 120 марок, державний агроном - 150 марок, лікар - 100 марок (пересічно), учитель - 70 - 80 марок (пересічно), староста сільської управи - 50-60 марок (залежно від кількості населення). Мінімальна платня становила 50 марок на місяць. Ці ставки були вироблені Райхскомісаріатом України.

Німці ввели також і штрафну грошову кару, в реалізації якої часто доходили до анекдотичних кур'озів. В райцентрі вдава переховувала у своїй хаті видатного советського комісара. Жандармерія про цей факт довідалась вже тоді, коли комісар встиг сковатися. За це жандармерія накладала на ту жінку штрафу 50 марок і тим вся справа закінчилася. Якщо б ця справа дійшла була до Гестапо, то безумовно жінка була б розстріляна.

Цей факт свідчить про велики розбіжності в політичній лінії між німецькою жандармерією та органами державної безпеки.

Нестійкість політичної ситуації та занепад німецької мілітарної сили різко відбивались на грошовій системі, що ії окупант запровадив в Україні. Та система дуже хиталась, курс "українського" карбованця почав швидко падати, особливо помітно це стало на речах споживання. В великих містах України ціни на речі першої потреби та споживання пішли вгору. Коли з початку 1942 року кілограм борошна в Харкові коштував 30-40 карбованців на советські гроші, то наприкінці того ж року він доходив до 200-300 карбованців. Чоловічий одяг крашої якості доходив до 20 тисяч карбованців, а ручний годинник - 2-3 тисячі карбованців, жіночі чи чоловічі черевики - 5-6 тисяч карбованців. Особливо тяжко відчуло ворожу окупацію робітництво та інтелігенція міст, які не мали ні праці, ні інших засобів до існування і мусіли віддати найнеобхідніші речі, що були придбані у попередні роки. Великі міста опустіли, а решта населення голодувала. Були міста в Донбасі, де був справжній голод з великими людськими жертвами.

Письменник Аркадій Любченко в "Щоденнику" від 4. грудня 1941 року пише: "В Харкові дедалі частіше випадки опухання з голоду. Сьогодні оголошено дозвіл виходити й приходити до міста в західному напрямі на 100 кілометрів. Може почнеться якийсь довіз. Проте, надій мало. Харків у руїнах, у морозі, що незмінно держиться вже три тижні. Харків без світла, без води, без торгівлі, без хліба. Харків напруженій, мовчазний, страшний. На базарі шклянка висівок - 10 карбованців. Копають мерзлі буряки (кормові) під містом і їдять. Великі ласощі конина, хоча ії дуже важко добути" ... (Журнал "Нові дні"). А у нас, в Ново-Санджарському районі, голоду все ж таки не було.

Від 29. жовтня 1942 року письменник Любченко подає в "Щоденнику" про життя в Києві. Він пише: - "Характерна картина з останніх днів на розі Фундуклеївської й Нестерівської, де тепер - закритий магазин лише для німців. Привозять туди велику хуру білих булок. Запах б"є на всю вулицю. Перехожі зупиняються, зупиняють і я. Нас дедалі більше. Вже велика юрба. Можна подумати, що тут стала якась особлива подія : когось заарештували, хтось б"ється, нещасний випадок ... Ні ! Це вели-

чезна юрба жадібно п"є запах свіжого білого хліба, голодна виснажена юрба. Вона стоїть мовчки. Вона дивиться похмуро. Німці носять хліб і зиркають на юрбу підозріло, трохи сум"ятно, наче злодій. А юрба все зростає й похмуро мовчить. І за цією мовчазністю клекотить глибокий гнів і злість. І тут один одного розуміють без слів. І, здається, щохвилини кинуться, розхапають цей хліб, розторошать воза, розгромлять магазин. Ось - ось станеться щось страшне, непоправне. Не забуду ніколи тих застиглих з іскоркою злоби очей і того кричущого мовчання..." ... ("Нові дні" - "Щоденник").

В кінці весни 1942 року в районі почалася пашпортизація населення від 18 і до старечих років. Пашпорт видавався українською і німецькою мовами. Його видавали тим громадянам, які на час приходу німців в район - проживали на його території. Не мали права одержати комуністи і особи, що походили не з України. Цим двом категоріям давала дозвіл на прожиття воєнна комендантura. Такі заходи до цих груп були запроваджені для того, щоб обмежити їх можливості в пересуванні з однієї місцевости в іншу. Та пізніше всі згадані особи пашпорти одержали за допомогою "подарунків" німцям, що складались з курей і яєць.

Так легко і дешево почали німці міняти на місцях свою політику в такій важливій на той час справі, як пашпортизація населення. Загнивання німецької адміністрації та армії чим далі поширювалось. Моральний розклад кидався у вічі. Пиятика стала загальним явищем. Самогон вироблявся в кожному селі і ніхто цього вже не забороняв. Чим далі ці симптоми розкладу поглиблювались. Вже для кожного ставало ясним, до чого це все приведе сп"янілого від перших успіхів наїздника.

Кожному українцеві добре відомо, що після приходу німців в Україну, вони не допустили розподілу колгоспів лише тому, що при колгоспній системі краще і легше можна експлуатувати село. Зате вони стали на захист власності розкуркулених господарств і видали в цій ділянці цілий ряд досить заплутаних розпоряджень. Вони тлумачили їх так, що господарства, які були розкуркулені більшевиками, повинні негайно бути повернені їхнім колишнім власникам. Цей наказ приніс на село цілу рево-

люцію. В районі налічувалось до тисячі господарств, яких торкався той закон. Але найбільше ця справа ускладнялась тим, що в період колективізації частина куркульських дворів відійшла до колгоспів, а інші були передані в користування поодиноких селян, які на протязі десятків років провели капітальні добутдови, перебудови, а то й нові будівлі побудували. Крім цього, теперішні власники розкуркулених господарств законно купили їх у місцевої влади і мали на руках документи. Отже, такий стан вимагав обережного підходу до кожної спірної справи.

Розв'язку цих справ доручено було головам рай управ, але я утворив комісію (з членів рай зем управи), куди входили: завідувач відділом, агроном і землевпорядник. Вимогу до цієї комісії поставив таку: за допомогою колгоспу не допустити, щоб теперішній власник "куркульського" двору залишився без будинку. З цим погодився і сільськогосподарський комендант. Та ці розпорядження німців викликали клясову ворожнечу, що вела до ще більшого самознищення нашого народу. Тільки навиворіт: не по-сталінському, а по-німецькому. Щоб згладити чи то зменшити ворожнечу між противними сторонами, ми вживали різних заходів, але натрапляли на великий спротив з боку розкуркулених, які іншої назви нам не давали, як "комуністи" і з подібними скаргами на нас іздили до німецьких установ, задобрюючи перекладачів та німців, щоб останні примусили нас повернути їм якнайскорше їхні колись хати.

Хто зустрічався з німцями в період окупації в службових справах, той хай пригадає, яким гнівом переймався найменший начальник, коли довідувався, що його наказів не хочуть виконувати "якісь там українці". Не входячи глибше у суть справи, подібний "шеф" вручав на руки тому ж розкуркуленому наказ до мене: "На протязі двох діб вирішити справу громадянина Х". Найдосадніше, що ці події відбувались і тоді, коли від гарматних пострілів брязкали вікна й двері в рай управі.

І не раз я кидав у колі своїх близьких друзів: "Які дурні нам зустрілись, а треба терпіти!" Розкуркулені, що відібрали свої хати за німців, були першими кандидатами до концтаборів, а німці через таку свою політику програли війну.

ТЕРОР ГЕСТАПО В УКРАЇНІ

З початку літа 1942 року воєнний стан на східному фронті виглядав так: червона армія повела широку офензиву на півночі і мала теренові здобутки та загальні воєнні успіхи. В протилежність цьому, німці на півдні повели великий наступ і теж мали успіхи. В харківському напрямку в серпні 1942 року німці дійшли до Сталінграду. Але були періоди прориву німецького фронту. Коли територія нашого району знову попадала в прифронтову смугу тоді і Гестапо починало свою розправу. В райцентрі серед літа 1942 року раптово було заарештовано 4 колишніх комуністів і слідчого Сичова, який працював в районній прокуратурі. До дня арешту вони перебували на волі багато місяців і ніхто їх не чіпав.

З чотирьох комуністів - два з однаковими прізвищами Решетило були сільськими комуністами, з них один був головою Мало-Кобелячківської сільської ради, а другий - начальником пожежної охорони в райцентрі Новий Санджар. Обидва мали невеликий партійний стаж. При мобілізації до червоної армії їх механічно зарахували в категорію політруків. Це й було головною причиною, що їх було розстріляно.

Прізвище третього було Вовк, з села Великі Кобелячки. В період розкуркулення він брав в цій акції активну участь. Пізніше працював на посаді голови райспоживспілки, за безгосподарність був засуджений на 5 років і кару відбув. Четвертий - на прізвище Кравченко, з вищою освітою. Він втік з полону і проживав в селі Лелюхівка. До жандармерії надійшла інформація, що цей Кравченко гуртував навколо себе людей, щоб зірвати стратегічний міст на річці Ворсклі біля станції Ліщинівка, на залізничному шляху Полтава - Кременчук. Слідчий Сичов в 1939 році закінчив харківський юридичний факультет і був присланий на працю в районну прокуратуру. Він був беспартійний. Комуніст Вовк і слідчий Сичов впали жертвами інтриг місцевої поліції. Але це був ще тільки початок терору.

В липні 1942 року несподівано в райцентр в'їхала група Гестапо в кількості 20 осіб. Очолювали її капітан старших років і старший лейтенант (прізвищ не можу пригадати). Ролю пе-

рекладача виконувала особа з старої російської еміграції, середніх років. Мета приїзду: перевірити все чоловіче населення району від 18 до 55 років. Ця "праця" продовжувалась більше місяця. За чергою в призначений день проходили окремо чоловіки кожної сільської управи. Перевірці підлягало до 5 тисяч осіб. Кожен повинен був пред"явити військову картку, в якій обов'язково зазначалося про партійну належність. Членів комуністичної партії з великим партійним стажем Гестапо тут же арештовувало. З цих причин було арештовано 35 осіб. В період перевірки Гестапо заявило, що буде приймати скарги на всіх громадян за їх минулу діяльність.

Я сподівався, що в таку тяжку для нашого народу годину всі забудуть свої кривди з періоду довоєнного. На жаль, полилася злива скарг і обґрунтованих, і просто, як пімста та особистий порахунок. Оскарження пішло не тільки на комуністів, але й на безпартійних, які за фахом працювали в податковій системі фінансового відділу, де можливо було нажити собі багато ворогів при стяганні різних податків. Тільки з цих причин і був заарештований районовий інспектор податків на прізвище Личко. Далі було арештовано адвоката народного суду, який перед приходом німців виступав на загальних зборах кустарної фабрики проти фашизму.

Надійшла скарга і на мене. В ній сповіщалось, що я в певних колах виступаю проти німців, зв'язаний з українськими націоналістами і що в період організації "Червоного Хреста" в райцентрі виступав з такою заявою: "Не покладаймо надії на німців, бо вони нам не допоможуть. Нам самим треба налагоджувати наше національне життя". Це була неправда. Не такий я був простак, щоб міг сказати подібне прилюдне про німців, яких я добре пізнав із перших днів.

Спочатку я думав, що заяву на мене подала підпільна більшевицька організація, яка бажала мене знищити німецькими руками, як це часто робилось під час окупації. Пізніше з'ясувалось, що скаргу подала група учителів райцентру, яка не бажала, щоб директорам десятирічної Ново-Санджарської середньої школи був Сумцов, якого я призначив. На цьому ґрунті відбулась сварка між учителями згаданої школи. Все це спаралізував

ло мої клопоти перед німцями за інших заарештованих, бо я тратив довір"я в очах німецьких органів безпеки. Але, не зважаючи на це, я врятував від смерті комуніста Д.Теслю та рай-інспектора податків Личка. Останні 32 особи були розстріляні серед білого дня в с. Лелюхівка. Адвокат Ф.Іванюк поповнив самогубство. Серед розстріляних був кандидат партії К.Сутула з с. Клюсівка. Він працював технічним секретарем при райвиконкомі до самого приходу німців. Кандидатом партії він став в 1940 році. Перед чисткою Гестапо в своїй військовій картці він витер (підчистив), що був кандидатом партії і за це його розстріляли.

Після цієї чистки я знов, що кожен мій крок контролює Гестапо. Коли я провадив інструктаж старостів сільських управ, завжди були присутні люди з нашої поліції, яких я підозрівав, як німецьких агентів. Серед глибокої ночі не раз я помічав, що ці особи слідкували за тим, хто заходить до мого помешкання. Дуже змінилось і ставлення до мене полтавського гебітскомісара. Він почав чіплятись за всякі дрібничкові справи.

Завідуючий фінансовим відділом райуправи п. Горбенко попав під слідство Гестапо на донос поліції. Він добре зновував фінансову справу, був чесним та дисциплінованим працівником і суворий до розтягачів громадського добра. І саме ці прикмети мало не довели його до загибелі. І це все робили "свої над своїми" ...

Ще перебуваючи в концтаборі Колими, я добре вивчив людей, бо є прислів"я: "В біді пізнають людей", а за цей час я набув ще більшого досвіду і прийшов до висновку, що порядних людей на світі не дуже то й багато. Навіть духовні особи, які повинні були б йти шляхом християнської моралі, забували про цей великий обов"язок і деякі з них ставали на шлях помсти, розпалюючи ворожнечу серед населення за минуле. Від цього я не раз заломлювався. Лише віра в народ і почуття відповідальності перед ним не дозволяли впадати в повну зневіру. Ще тяжчі були мої страждання, коли мені доводилось зустрічатись з молоддю, яка була цілком по боці большевиків. Очевидно, що німці свою ідеологією та політикою не могли викликати симпатій серед підсоветської молоді.

В райцентрі існував при німцях дитячий садок. Завідувала ним Б., а старшою вихователькою була Л. Перша закінчила тільки в 1940 році харківський Бібліотечний Інститут і мала в той час 26 років, а друга закінчила Полтавський Педагогічний Інститут в 1938 році і вже три роки викладала математику в середній школі. Мала в той час 27 років. Обидві не належали до комсомолу. Походили з свідомих українських родин. Були під впливом советської літератури і романтично настроєні щодо революції (властивість молодих років). Вони большевизм розуміли з теорії, яку недавно проходили в інститутах. І вони були ідейними патріотками УССР. Одна з них прямо закликала мене до боротьби з німцями, беручи на себе роль зв"язкової з червоною армією. На це я не пішов, та й не міг піти: большевиків я знав не з теорії, а з життя!

На наше щастя, в районі не було жидів і ми не були свідками кошмару їхнього винищення. Зате в грудні 1942 року німецька жандармерія заарештувала п'ять родин циган в кількості 25 осіб. Між ними були й немовлята. Вони проїжджали з іншого району. Всі вони були знищені жандармерією за наказом Гестапо. І хоч наш район був в очах німців політично більш благонадійний, ніж інші, проте за два роки окупації і в нашому районі було знищено до 200 осіб. Сюди не входять жертви, які поніс район в період відступу німців в вересні 1943 року, а вони в декілька разів більші від згаданих.

21. вересня 1943 року, за день до виїзду жандармерії і районової поліції з Нового Санжару, під закидом зв"язку з партизанами, була розстріляна родина Дриги в кількості 4-х осіб та інших 6 осіб. Катом всіх екзекуцій, починаючи з середини 1942 року і до відходу німців, була молода особа 20 років, німець з України, дегенерат і наркотик. Прізвища не пригадую.

Так проходило "звільнення" нашого народу від большевиків.

ЛІКВІДАЦІЯ КОЛГОСПІВ І ВІДСТУП НІМЦІВ

Добрий підбір кадрів, дружня праця селянства зробили популярним наш район не тільки в межах гебітскомісаріату, а й в генеральнім губернаторстві Києва. Район підняв свою економіку в

такій мірі, що став взірцевим для інших. Вища німецька сільськогосподарська комендантura починає провадити експеримент ліквідації колгоспів і розподіл землі між селянами. Ця велика робота розпочалася після збору врожаю 1942 року і провадилась цілий рік. В кінці літа 1943 року всі 97 колгоспів району вже не існували. Принцип розподілу землі був такий: в тих колгоспах, де розподіл землі йшов за прямою участю інженерів-землевпорядчиків, розподіл проходив на двір і по рівній частині землі членам цього колгоспу. Але інженерів-землевпорядчиків не вистачало для цієї праці.

Тяга селянства до розподілу землі була така велика, що з початку 1943 року було дано наказ, щоб селяни самі розподіляли землю, тільки не на двір, а на працездатних. Цей спосіб рахувався тимчасовим. Що ця реформа була викликана подіями на фронті, які пішли вже не на користь німцям, було відомо всім. Але наше селянство широко вхопилося за цю нову реформу (були випадки, що люди відмовлялися брати землю).

Урожай 1943 року був добрий і ним розпоряджали селяни, віддавши окупантові 3 центнари зернових культур з гектара. Зате мешканці міст опинились в критичному стані: іх постачали не хлібом, а другорядними культурами, як просо, ячмінь і то не більше, як 200 грамів на день.

Хочу ще сказати, що після закінчення розподілу колгоспної землі, в колгоспах відбувались свята з випивкою та закускою, де обов'язково був присутній сільськогосподарський комендант Бубіхкайт або його заступник Данеман. На протязі цілого року комендант Бубіхкайт так був звик до самогону та горілки, що мало не став алькоголіком.

Оточенням большевиками Сталінграду та заняття Північного Кавказу обезкровили німців. Останній їхній стратегічний план обійти Москву з півдня і відрізти її від постачання нафтою по річці Волзі провалився. Колоніяльна політика на окупованих теренах та жахливий терор підривають цілком запілля німців. На Правобережній Україні поширюється український національний партизанський рух. Весною 1943 року регулярні частини червоної армії прориваються через Дніпро і створюють небезпеку для німців. В лютому 1943 року фронт підсунувся так близько до нас,

що я примушений був евакуватися з родиною в м. Звенигородка, Київської області, де пробув 40 днів, після чого знову повернувся в свій район. Ця евакуація допомогла мені краще розпізнати мілітарну силу німців і, повернувшись до райцентру, я в колі своїх близьких, сказав дослівно таке: "Останнє літо купаємося у рідному Ворсці, бо восени прийдеться брати манатки і йти в невідоме". Але, хоч німецька армія й була деморалізована та розкладена, Гітлер мобілізує свої останні сили і кидася на прорив. Червона армія відходить за річку Донець і Харків знову в німецьких руках. Та це були останні пориви німецького мілітаризму.

З початком літа 1943 року червона армія переходить до великого і на цей раз вирішального наступу. Німці поспішно відступають, знищуючи все, що могли. Лівобережна Україна зазнає найтяжчих руїн. Це вже була не війна, а нещадна та безпомічна злоба німців.

ЕВАКУАЦІЯ НА ЗАХІД І ПОЧАТОК СКИТАЛЬЩИНИ

На протязі довгого періоду моє урядування в райуправі не було ні одної зустрічі з вищими достойниками німецької адміністрації, крім з гебітскомісаром Полтави. На початку літа 1943 року раптово одержав листа з "гебіту", що я обов'язково повинен прибути на такий то день, одягнувши краще вбрання - буде бенкет. Прибуваю до Полтави й заходжу до голови полтавського району Т - ко. Він теж одержав запрошення того самого змісту. Йдемо до будинку гебітскомісаріяту на означений час. Ще здаля помічаємо посилену охорону. В будинок пропускає нас сам гебітскомісар. І тільки тут нам заявили, що в скорім часі прибуде райхсміністер східних земель Розенберг. Як видно, було викликано голів райуправ та міст з великої території Лівобережної України, бо прибуло більше 20 осіб, в тому числі і голова Кременчуцької управи Алей. І кинулося зараз мені в очі, що більшість прибулих були одягнені в українські вишивані сорочки. Відчувалось, що це наше вбрання не сподобалось гебітскомісарові (чи не вважав це за прояв націоналізму?). Нам було відведенено окрему залю.

За годину прибула велика кількість авт і моторизована охорона жандармерії. Спереду йшов Розенберг, за ним Еріх Кох, потім комісар Києва і велике оточення з достойників цивільної німецької адміністрації. При вході до будинку Розенберга зустрів голова міської управи Полтави інженер Галанін. Він вітав райхсміністра російською мовою. Розенберг, з його аристократичними манерами, середнього росту, робив поважний вигляд.

Еріх Кох - малий на зріст. Рухливий і нервовий. Його га-дючі маленьки оченята так і бігали по нас. Зовсім не симпатичний. Навіть гарне вбрання не пасувало до нього і не зглажувало фізичних недоліків. Зате комісар Києва (прізвища не пригадую) - атлетичного складу, високий на зріст та з правильними рисами обличчя, виділявся з усіх присутніх німецьких достойників.

Після зустрічі нас повели в окрему залю, куди скоро зайшов і Розенберг з усім своїм почетом і привітався з кожним за руку. Звернувся з короткою промовою до нас чистою російською мовою. Говорив змістовно, тезами і тихо. Закінчив промову реченнем : "Якщо німецький народ в смертельній боротьбі з большевиками віддає що є найдорожче - свою кров, то від вас, українців, ми вимагаємо тільки сумлінної праці". Найменших обіцянок за Україну, як націю-державу, ми не почули. Йому знову відповідали за рангами : спочатку голова полтавської міської управи Галанін, а потім голова кременчуцької Алей. На цьому приняття було закінчено, бо Розенберг розпращався і вийшов. В сусідній кімнаті, куди нас не запрошували, він робив приняття німецької адміністрації, а ще за годину, виїхав невідомо куди. Нам приготували бенкет на німецький лад: багато випивки і мало закуски.

Підвипивши, наша братія почала кепкувати та підпускати гумору, бо присутній був тільки гебітскомісар та його урядовці і ні одного перекладача. Вже не пригадую хто з голів управ, піднімаючи чарку, напівголосно промовив: "За вільну й незалежну!" ... На запит гебітскомісара - "За що п"ємо?" - йому відповіли - "за дружбу німецького і українського народів". Прощаючись з присутніми, я сказав: "Ця наша зустріч є останньою".

Приїзд Розенберга ще більше ствердив, що німці почувають себе вже переможеними і питання тільки часу, коли вони залишать Україну. Ці обставини змушували подумати про той стан, який чекав мене і сотні тисяч подібних мені, що повинні були залишити рідний край і прямувати на чужину. І хоч подібні обставини в житті бували не раз, проте тяжке пригнічення переслідувало мене на кожному кроці. Найтяжче було прощатись з двома рідними сестрами (обидві не заміжні). Останнє мое слово до них було : "Передайте Валі й Миколі (мої діти, які не були зо мною), що ніколи я не був ворогом свого народу".

19. вересня 1943 року залишив своє рідне містечко, в якому так багато за своє життя пережив !

G. S o v a

A UKRAINIAN'S TWENTY FIVE YEARS IN THE USSR

The author, a participant in the Revolution of 1917, has been a Soviet civil servant, a political prisoner of the Soviets and local administrator in the German-occupied Ukraine. The present work draws from his memoirs to present valuable material on the Bolshevik system and, to some degree, on the German occupation of the Ukraine.

As a Tsarist and, later, a Ukrainian soldier, the author experienced two notable events--the Bolsheviks' seizure of Petrograd in 1917 and of Kiev in 1918. He states that as early as those occasions the Bolsheviks showed themselves to be skillful organizers of the masses and fanatical Communists.

Dwelling on the early years of Soviet power in the Ukraine, this work deals particularly with the famine of 1921 and the beginning of the struggle against religion, including the closing and destruction of churches. The New Economic Policy resulted in economic improvements in the region. As a member of the raion administration in Novy Sandzhar, near Poltava, the author became well acquainted with all the aspects of life under the Soviets. He goes into detail on the reasons for and the circumstances surrounding the second great famine in the Ukraine, 1932-33. He points out the economic and political background of the famine and the true motives of the Kremlin, which was responsible for this tragedy, which caused the death of some seven million Ukrainians.

The failure of collectivization and the anti-Moscow sentiment of the Ukrainian population compelled Stalin to send out Postyshev, who carried out the complete destruction of Ukrainian church, scientific, artistic and cultural life. The NKVD imprisoned thousands of Ukrainians occupied in the fields of science and culture. The course of forced Russification began. The author enumerates the Ukrainian underground organizations that were discovered and liquidated by the Soviet authorities during the period 1930-36. As a result of this action, tens of thousands of Ukrainians were sent to concentration camps.

The following chapters describe the Soviet system of justice and the concentration camps, presenting a list of the most important of the latter. It is pointed out that in 1913 in Tsarist Russia there were 32,758 prisoners, about 5000 of whom were confined for political reasons. In the Soviet Union today their numbers run into the millions.

In 1936, suspected of sympathy to the right deviation of Zinoviev and Kamenev, the author was arrested and sentenced to three years' imprisonment in the concentration camp in Kolyma. He describes in detail his experiences in Kolyma and the geography of the surrounding territory, in which there were around two million prisoners, most of them engaged in gold-mining operations.

In 1940 the author returned to the Ukraine, where, after a short period of work as a Soviet civil servant, he was caught up by the German occupation. As a raion administrator in his homeland, he has the opportunity to become acquainted with the German methods of administration and, at the same time, to observe how the Germans exploited the natural and human resources of the Ukraine. The author also describes the work of Bolshevik agents in the German administrative apparatus in the area.

As a whole, this work is a very valuable contribution to an understanding of Bolshevism as system directed toward the destruction of free mankind.

G. S o v a

FÜNFUNDZWANZIG LEBENSAJAHRE EINES UKRAINERS IN DER UdSSR

Der Verfasser - Augenzeuge und Teilnehmer an der Revolution von 1917, sowjetischer Verwaltungsbeamter, späterhin Strafgefangener im bolschewistischen Isolationslager Kolyma und, nach seiner Freilassung, leitender Beamter eines ukrainischen Regierungsbezirks unter deutscher Besatzung - liefert in Form von Erinnerungen reichhaltiges, mannigfaltiges und lehrreiches Material zum Studium haupsächlich des bolschewistischen Systems und in zweiter Linie der deutschen Okkupationszeit in der Ukraine.

Als ehemaliger zaristischer, nachmals ukrainischer Soldat, erlebte der Verfasser zwei wichtige Ereignisse: die bolschewistische Machtergreifung in Petrograd 1917 und die Eroberung Kiews um 1918. Er behauptet, dass die Bolschewiken bereits damals sich als Massenorganisatoren und Fanatiker der kommunistischen Idee erwiesen hätten.

Bei der Schilderung der ersten Jahre des Sowjetregimes in der Ukraine räumt der Verfasser der Hungerkatastrophe von 1921 und dem Kampfe gegen die Religion (die Schliessung und Zerstörung von Kirchen) einen besonders wichtigen Platz ein. Die NEP-Periode bewirkte einen wirtschaftlichen Aufschwung des Landes.

Als Mitglied der Kreisverwaltung von Nowyj Sandshar im Gebiet von Poltawa hatte er Gelegenheit, alle Einzelheiten und Geheimnisse des Sowjetlebens kennen zu lernen. Eingehend untersucht er die Gründe und Verhältnisse, die 1932 - 33 zur zweiten grossen Hungersno' geführt hatten. Er deckt die politischen Hintergründe dieser Katastrophe, die wahren Ziele ihrer Urheber im Kreml, sowie der Tragödie der Aushungierung von 7 Millionen Ukrainern auf.

Die missglückte Kollektivierung und die antimoskowitische Volksstimmung der Ukrainer veranlassten Stalin seinen Bevollmächtigten, Postyschew, in die Ukraine zu schicken. Von diesem wurde eine vollständige Vernichtung der ukrainischen Kirche, Wissenschaft, Kunst und des gesamten Kulturlebens erreicht. Das NKWD warf tausende ukrainischer Wissenschaftler und Kulturschaffender ins Gefängnis und leitete

damit eine strikte Russifizierungspolitik ein. Der Verfasser zählt eine Reihe von der Sowjetregierung 1930-1936 entdeckter und liquidierte ukrainischer Geheimorganisationen auf. Im Ergebnis gelangten Zehntausende Ukrainer ins Gefängnis oder ins Konzentrationslager.

In weiteren Abschnitten schildert der Verfasser die sowjetische Gerichtsbarkeit, die Sowjet-Konzentrationslager und zählt die wichtigsten davon auf. Er behauptet, dass es 1913 im zaristischen Russland 32 758 Strafgefangene gegeben habe, (darunter 5000 politische), während es heute in der UdSSR deren etwa 15 Millionen gebe.

1936 wurde der einer Sympathie für den Rechts-Kurs Sinowjews und Kamenews verdächtigte Verfasser verhaftet und zu einer dreijährigen Konzentrationslager-Haft in Kolyma verurteilt.

Fernerhin schildert er seine Kolyma-Erlebnisse sowie die geographischen, wirtschaftlichen und anderen Eigenheiten des riesigen Kolyma-Gebietes, welches zu jener Zeit nach und nach von etwa zwei Millionen Strafgefangene besiedelt wurde. Diese wurden hauptsächlich als Goldgräber eingesetzt; ihr Dasein ist an Hand zahlreichen Episoden- dem Inhalte eines Sonderabschnittes eingehend beschrieben.

1940 kehrte der Verfasser in seine Heimat zurück, wo er nach kurzfristiger Verwaltungsarbeiten unter den Sowjets die deutsche Besatzung (1941-43) miterlebte. Als Leiter seines Heimatbezirks hatte er die Möglichkeit, die deutschen Verwaltungsmethoden kennenzulernen sowie die den Arbeitermassen gegenüber angewandten wirtschaftlichen Ausbeutungsmethoden zu beobachten.

Der Verfasser schildert die Arbeit bolschewistischer Agenten innerhalb des deutschen Bezirks-Verwaltungsapparates. Diesem Problem ist der zweite, kleinere Teil seiner Aufzeichnungen gewidmet, welche einen sehr wertvollen Beitrag zur Erkenntnis des Bolschewismus als eines Vernichtungs-Systems bilden.

G. Sovia

UN UKRAINIEN A PASSÉ VINGT-CINQ ANS EN URSS

L'auteur - témoin et participant à la révolution de 1917, fonctionnaire de l'administration soviétique, plus tard prisonnier au camp de concentration bolchévique de Kolyma et, après sa libération du camp, dirigeant d'un district ukrainien pendant l'occupation allemande - nous donne sous la forme de mémoires un matériel riche varié et instructif pour étudier principalement le système bolchévique et partiellement la domination allemande en Ukraine.

L'auteur en tant que soldat tsariste et puis ukrainien fut témoin de deux événements importants: de la prise du pouvoir par les Bolchéviks à Petrograd en 1917 et de la conquête de Kiev en 1918. Il affirme qu'à ce moment-là déjà les Bolchéviks sont révélés organisateurs des masses et fanatiques des idées communistes.

S'occupant des premières années du régime soviétique en Ukraine, l'auteur note avant tout la famine de 1921 et la lutte contre la religion (fermeture des églises et leur destruction). La NEP fut la cause de l'essor économique du pays. L'auteur en tant que membre de l'administration du district Novy Sandshar dans la région de Poltava eut la possibilité d'observer attentivement les conditions et les secrets de la vie soviétique. Il analyse méticuleusement les causes et les conditions qui avaient provoqué la seconde grande famine en Ukraine de 1932 à 1933. Il révèle les dessous économiques et politiques de cette catastrophe, les vrais buts de ses instigateurs au Kremlin et la tragédie terrible de 7 millions d'habitants ukrainiens morts de faim.

Etant donné la collectivisation mal réussie et les tendances antimoscovites des Ukrainiens, Staline envoya son gouverneur général Postychev en Ukraine. Celui-ci détruisit complètement l'Eglise, la science, l'art et le travail culturel ukrainiens. La NKVD emprisonna des milliers d'érudits et d'intellectuels ukrainiens, fait qui fut le début d'une russification intensive. L'auteur énumère de nombreuses organisations clandestines en Ukraine entre 1930 et 1936 qui ont été plus tard liquidées par le gouvernement soviétique. Par suite de ces faits des dizaines de milliers d'hommes ont été mis en prison et dans des camps de concentration.

L'auteur décrit ensuite la justice soviétique, les camps de concentration et énumère les plus importants d'entre eux. Il affirme qu'en 1913 il y avait en Russie tsariste 32 758 arrêtés (dont 5000 prisonniers politiques) tandis qu'actuellement il y en à peu près 15 millions.

En 1936, l'auteur soupçonné de sympathies avec les tendances plus à droite de Kamenev et Zinoviev fut arrêté et condamné à trois ans de déportation dans le camp de concentration de Kolyma.

Il décrit ses épreuves à Kolyma et les particularités géographiques, économiques et autres de la région immense de Kolyma, peuplée à ce moment-là de deux millions de prisonniers, travaillant principalement dans les mines d'or, auxquels il consacre une partie spéciale de son travail.

Il revient en 1940 en Ukraine et après une courte période de travail administratif sous les Soviets il est témoin de l'occupation allemande (1941 à 1943). En qualité de chef du district où il était né, il a la possibilité d'observer l'administration allemande ainsi que leurs méthodes d'exploitation économique et de la main-d'œuvre.

L'auteur note également le travail des agents bolchévistes dans l'appareil administratif allemand de son district. La seconde partie, partie la moins importante de son ouvrage est consacrée à cette période et contribue puissamment à représenter le bolchévisme comme un système d'anéantissement des hommes libres.

З м і с т

Стор:

Передмова	I
Від автора	IV

Перша частина :

З молодих років	I
Мирні роки большевицької "передишкі".	7
Профспілки та чистка державного апарату	10
Голод 1933. року.	12
Око Кремля - П.Постишев	23
Советське судівництво.	27
Советські концтабори	32
Мій арешт, слідство та спеціяльний суд	37
На далекій Колимі	46
Приїзд на батьківщину	64
Події 1941 року	68

Друга частина :

Перші дні під німецькою окупацією.	73
Німецька сільськогосподарська комендантura. та роля.не- рекладачів.	75
Початок німецького терору	79
Організація районової управи та її діяльність	82
Господарське життя району	85
Терор Гестапо в Україні	93
Ліквідація колгоспів і відступ німців.	96
Евакуація на Захід і початок скитальщини.	98
Резюме в англійській мові	101
" в німецькій мові	103
" в французькій мові	105

